

*Ушбу китоб «Жадид маърифатпарварлари
зояларидан ёш авлод тарбиясидафойдаланиши»
мавзусидаги инновацион тадқиқотлар
доирасиданашир этилди*

**Абдурауф
ФИТРАТ**

НАЖОТ ЙЎЛИ

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2022

УЎК 94:008(575.1)
КБК 66.3(5Ўзб)
Б 98

Азиз китобхон! Қўлингиздаги ушбу китоб жадид маърифатпарварлари ғояларидан ёш авлод тарбиясида фойдаланиш» мавзусидаги инновацион тадқиқотлар доирасида нашр этилди. Китобга буюк маърифатпарвар бобомиз Абдурауф Фитратнинг турли асарларидан бир қатор ибратли иқтибослар ва парчалар киритилди. Ушбу жажжи китобча сизга доимий ҳамроҳ бўлишига ишонамиз.

ISBN 978-9943-04-428-9 © «Маънавият», 2022

БУЮК ҚОМУСИЙ БИЛИМ СОҲИБИ

Абдурауф Фитрат 1886 йили исломий маданиятнинг марказларидан бири Бухорода таваллуд топган. Отаси Абдурахимбой замонасининг маърифатли бойларидан, онаси Бибижон эса ўқимишли, ўз боласи тақдирида муҳим роль ўйнаган аёллардан бўлган. Дарвоқе, Фитрат юқорида тилга олинган анкетада онасининг исмини Бибижон сифатида тилга олган. Адибнинг бошқа қариндошу авлодлари ҳам унинг тўла исми Мустафбиби бўлганини унутиб, Бибижон исми билан ёдлаб юришади. Абдурахимбой кўпроқ савдо ишлари билан банд бўлгани сабабли ёш Абдурауфнинг тарбияси зийрак ва зукко онаси Мустафбибининг қўлида бўлган.

Абдурауф дастлаб эски мактабда, сўнг-ра Бухородаги машҳур «Мир Араб» мадрасасида таҳсил кўрган бўлса-да, илмга чанқоқлиги, «китоб шайдоси» бўлганлиги боис мустақил мутолаа орқасида аксар мадрасадоларидан анча илғорлаб кетган эди.

Фитрат 1909–1913 йилларда Туркияда ўқиб ижод этган.

Туркияда ёзган асарлари. У Туркияда «Мунозара», «Сайҳа», «Юрт қайғуси» номли китобларини чоп этган.

Фитрат 1912 йил 11 мартда бухоролик ёшлар Когондаги мактаб эгаси Ливий (яхудий) нинг моддий ёрдамида «Бухорои шариф», ўша йилнинг 14 июлида эса туркий тилда «Турон» газетасини нашр этишга муваффақ бўлдилар.

Бухоро амирининг 1917 йил 7 апрель фармони (манифести)дан кейин Фитрат Самарқандга кўчиб бориб, «Хуррият» газетасига муҳаррирлик қилади. Газета моддий жиҳатдан оғир аҳволда қолгач, муҳаррирлик лавозимини Муҳаммадқул Ўринбой ўғлига топширади.

Фитрат ҳаёти ва фаолиятининг Тошкент даврида рўй берган энг муҳим воқеаси «Чиғатой гурунги»нинг Ўзбекистондаги биринчи адабий уюшма сифатида тузилишидир. Ўтган асрнинг 20-йилларида яратилган адабиётшунослик ва тилшуносликка оид асарларда «чиғатой адабиёти», «чиғатой тили» атамалари кўп учрайди. Фитрат «Чиғатой адабиёти» деган мақоласида Ўрта Осиёдаги туркий тилларда яратилган адабиётнинг «Чиғатой адабиёти» деб аталиши Чингизхоннинг ўғли Чиғатой номи билан боғлиқлигини эътироф этган.

«Чиғатой гурунги» – номининг «у қадар

илмий» бўлмаганига қарамай, 1918 йил ноябрь ойдан 1921 йилнинг 10 январига қадар кечган даврда Тошкентда яшаган шоир ва ёзувчилар, илм-фан, мактаб ва маориф ходимлари ҳамда санъаткорларнинг адабий-маърифий уюшмаси сифатида фаолият олиб борди. Фитратнинг бу уюшмани тузишдан мақсади, биринчидан, тарқоқ ҳолда яшаётган илм ва ижод аҳлини бирлаштириш, иккинчидан, шоир ва ёзувчиларнинг янги асарларини тинглаб, муҳокама қилиш, учинчидан, даврнинг адабий-маърифий ҳаётида фаол иштирок этиш, тўртинчидан, мусиқа ва театр ишларини жонлантириш, бешинчидан, луғат таркиби ва грамматик тузилиши мураккаб бўлган ўзбек адабий тилини ислоҳ қилиш, араб ва форс сўзларини қадимий туркий сўзлар билан алмаштириш, рус тилидан кириб келиши мумкин бўлган сўзларнинг ўзбекча муқобилини ишлаш, хуллас, янги, замонавий ўзбек адабий тилини яратиш эди.

Туркистон халқларининг энди «қизил мустамлакачилар» зулми остида эзилаётгани билан муроса қила олмаган Фитрат мустақиллик учун кураш ғоялари балқиб турган «Темур сағанаси», «Ўғузхон» (1919), «Чин севиш» (1920), «Або Муслим Хуросоний», «Қон» (1921) пьесаларини ёзади. (Афсуски, бу асарлардан фақат Ғози Юнус томонидан нашр этилган «Чин севиш» драмасигина биз-

гача етиб келган.) Шунингдек, «Шарқ сиёсати» (1919) туркум мақолаларини алоҳида китобча шаклида нашр этади.

Агар Ҳамид Олимжон мақоласидаги «аксилинқилобий», «пантуркистик» сингари эпитетларни олиб ташлаб, улар ўрнига уч нуқталар қўйсақ, у «Темур сағанаси» драмаси ва Фитратнинг шу даврдаги ижоди ҳақида бундай ҳақ гапни айтади:

«Фитратнинг «Темур сағанаси» драмасида шундай ...фикрлар айтилади: «Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди».

Бу ...программа бу вақтдаги Фитратнинг бутун ижодининг моҳиятини ташкил этади... У бутун «турк эли»га мурожаат қилади ва «Турон»ни инқилобдан, пролетар инқилобининг тўлқинларидан тортиб олишга чақиради».

Замондошларининг нақл қилишларича, Фитратнинг юрак қони билан ёзилган «Темур сағанаси» спектакли ҳам, «Ўғузхон» спектакли ҳам томошабинларни ларзага келтириб, уларда Туронни босқинчилар чангалидан халос этиш, эрк ва хуррият учун кураш туйғуларини уйғотган.

Фитрат 1920 йилда «Чин севиш» драма-

сини ёзгач, ҳали бу асар саҳна юзини кўриб улгурмай, унинг давоми – «Ҳинд ихтилолчилари» драмасини ёзади. Бу асар Германияга ўқишга борган бухоролик талаба Вали Қаюмхон ҳамда Анна фон Сабайннинг саъй-ҳаракати билан 1923 йили Верлагда нашр этилгани учун адабиётшунослар унинг яратилиш санасини 1923 йил деб келадилар. Ҳолбуки, Чўлпон «Чин севиш» («Иштирокиюн» газетаси, 1920 йил 25 ноябрь) деган тақризида: «Чин севиш»нинг ёзгувчиси унинг давоми дейилса бўлатурғон «Ҳинд ихтилолчилари»ни ёзиб битирган», деб очиқ-ойдин ёзган. «Ёш бухороликлар» шу йилларда дастлаб Колесов, сўнгра Фрунзе раҳбарлигидаги кўшин ёрдамида амирликни тугатиш ва Бухоро Халқ Жумҳуриятини барпо этиш мумкин, деган фикрга келдилар. Фитрат 1919 йилда Бухоро компартиясига аъзо бўлиб кирди. 1920 йил сентябрида Бухоро Халқ Шўро Жумҳурияти ташкил этилганидан сўнг, 1922–1923 йилларда Жумҳуриятнинг ташқи ишлар ва маориф нозири, жумҳурият Нозирлар Шўросининг раис ўринбосари лавозимларида хизмат қилди. Аммо у 1923 йилда хизмат вазифасини суиистеъмол қилганликда айбланиб, Бухоро заминидан кетишга мажбур бўлди.

Фитрат Москвадалик даврида Жонли Шарқ тиллари институтида хизмат қилиш билан бирга бадиий ижод билан ҳам шуғул-

ланди. 1924 йилда «Абулфайзхон» трагедиясини ёзади. Асар аштархонийлар сулоласининг Бухоронинг сиёсий ҳаётидан кетиши ва манғит амирларининг салтанат тепасига келиши – Бухоро тарихидаги икки ҳукмрон сулоладан бирининг инқирозга юз тутиши, иккинчисининг эса тарих саҳнасига чиқиши мавзуга бағишланган. Абулфайзхон аштархонийларнинг Бухорони идора қилган сўнги вакили бўлиб, Шекспирнинг «Генрих IV» сингари тарихий хроникаларидаги ўта шафқатсиз қиролларни эслатади. Бундай қироллар раиятга ҳам, ўзидан аввалги подшо ва амирларга нисбатан ҳам қандай шафқатсиз бўлган бўлсалар, ўзлари ҳам шундай шафқатсизликнинг қурбони бўлганлар.

У шу даврда яна «Шайтоннинг танрига исёни» (1924) шеърини драмаси, «Қиёмат» (1923) ҳаёлий ҳикояси ва «Бедил. Бир мажлисда» (1923) фалсафий очеркни яратди. Сўнги икки асар «Абулфайзхон» билан бирга Миллатлар ишлари комиссарлиги қошидаги Марказий Шарқ нашриёти (1924 йилдан «СССР халқларининг марказий нашриёти») томонидан нашр этилган.

Фитрат 1924 йил охири – 1925 йил бошларида, Ҳамид Олимжон таъбирича, «миллий-мулкий чегаралаш, ер-сув ислоҳоти замонида» Москвадан қайтади.

Фитрат Москвадан қайтиб келгани-

дан сўнг, Самарқанддаги педагогика академияси, Бухородаги ўқитувчилар институти, Тошкентдаги Ўзбекистон давлат илмий-тадқиқот институти, Маданий қурилиш илмий-тадқиқот институти (Тил ва адабиёт институти) каби ўқув юртлари ва илмий муассасаларда профессор лавозимида хизмат қилди. У асосий вақтини педагогик фаолият ва илмий-тадқиқот ишларига бағишлади. У шу йилларда адабиётшунослик («Адабиёт қоидалари», 1926; «Энг эски турк адабиёти намуналари», 1927; «Ўзбек адабиёти намуналари», 1-жилд, 1928; «Форс шоири Умар Ҳайём», 1929; «Аруз ҳақида», 1936), тилшунослик («Сарф», 1922, 1925–1927; «Наҳв», 1925–1927, 1930) ва санъат («Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи», 1927) масалаларига бағишланган китобларни, шунингдек, ўзбек, тожик ва рус тилларидаги ўнлаб мақолаларини чоп этди. Ҳолбуки, Фитрат бизга маълум бўлган бу асарлардан, шунингдек, бизгача етиб келмаган «Бегижон», «Улуғбек», «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Або Муслим Хуросоний» пьесалари, «Тўлқин» опера либреттосидан ташқари, америкалик олим Э. Олворт берган маълумотга кўра, «Учқун» (1921) шеърлар тўпламини, «Энг эски мўғул тили луғати» (санаси номаълум), «Ўзбек адабиётига оид қироат китоби» (1928), «Қадимги турк адабиёти изланишлари» (1930), Маҳмуд

Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» (сана-си номаълум), «Форс адабиётининг тарихи» (1935) китобларини нашрга тайёрлаган.

У «Қиёмат» (1923) хаёлий хикоясидан кейин «Меърж», «Заҳронинг имони», «Зайд ва Зайнаб», «Оқ мозор» (1928) сингари хикояларини ёзди. Унинг «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924) шеърый драмаси ва «Рўзалар» (1930) «икки пардалик бир томоша асарча»-си ҳам шу мавзунинг муайян қирраларини ёритишга бағишланган эди. Ўз ватанининг Шарқ ва Ғарбдаги тараққий этган мамлакатлар қаторидан ўрин олишини истаган адиб назарида, сохта диний акидаларни халқ онгидан ситиб чиқармай туриб, бу улуғ мақсадга эришиш мумкин эмас эди.

Фитрат ўзбек халқининг XX асрда етишиб чиққан буюк қомусий билим соҳиби эди. У биз учун, биринчи навбатда, олим, шоир, носир, драматург, публицистдир. У бадий ижоднинг шу соҳаларида яратган асарлари билан XX аср ўзбек адабиёти, шу жумладан, янги ўзбек шеър тузилишининг шаклланишига улкан ҳисса қўшди. У ўтган аср бошларида Туркияда таҳсил кўрганига қарамай, Ватанига қайтиб келгач, айниқса, «Чиғатой гурунги»га раҳбарлик қилган чоғларидан бошлаб миллий тараққиётнинг «ўзбекча» модели учун изчил кураш олиб борди. Фитратнинг юрт қайғуси билан тўйинган шеъ-

рий ва насрий асарлари, мустамлакачиликка асосланган мустабид давлат тузумини фош этувчи драмалари унинг эрк ва хуррият учун, мустақиллик учун мардона курашган адиб бўлганини тўла тасдиқлайди.

**Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори,
профессор.**

НАЖОТ ЙЎЛИ

(Раҳбари нажот)

Ҳаёт нима?

Мутакаллимлар (калом) мазҳаби³⁷га караганда, ҳаёт ҳис ва ҳаракатни талаб қилувчи сифатдир. Қадимги ҳукамо фикрига биноан: ҳаёт, бу – мизожга тобеъ, ҳис ва идрокнинг навъи ва табиатидир.

Асримиз ҳукаمولари ҳам айтадиларки, коинот ҳаётдан иборат. Ҳеч бир нарса йўқки, унда ҳаётдан бир асари бўлмаса. Аммо мутакаллимлар мазҳабида бўлганлар қадимги ҳукамолар қайси бир жисмда ҳис ва ҳаракат бўлса, унда ҳаёт ҳам бўлади, қайси бир жисмда шу иккаласи бўлмаса ҳаёт ҳам бўлмайди, деб айтадилар. Аслида ҳис ва ҳаракати бор нарсани «тирик» дейдилар. Лекин бу ҳаёт махлуқий ҳаёт деб аталади. Инсон ҳам аксар махлуқлар билан шу маънода бир хил, фарқ қилмайди. Лекин биз инсон ҳаёти ва аксар махлуқларнинг ўртасида катта фарқ борлигини мушоҳада қилар эканмиз, қуйидаги фикрларга келамиз:

Агарда ҳозирги ўтаётган ҳаётимиз устидан мушоҳада қилсак, жавоб ҳам осон бўлар эди. Лекин ҳаёт маънавий бир соҳадир, уни

кўриб ва кузатиб бўлмайди. Шунинг учун бу фарқлар сабабини инсоният тарихи ва ўтмишидан қидирамиз. Башарият олами ибтидоидан бошлаб ҳозирги шаклда эдимиз? Яъни, бани Одам ҳозиргидек шаҳарлар, қалъалар, мадрасалар, шунча илму санъат ва салтанатлари билан оламга келганмикан? Ҳеч қачон! Бечора ибтидоий одам кучсиз, заиф бир махлуқ эди. Баъзан совуқдан титраса, баъзан куёш нурида қоврилиб, яшин ва чакмоқдан, ёмғир ва қордан, зулмат ва ваҳший махлуқлар ҳамлаларидан кечаю кундуз кўрқиб, жони ҳалкумига келар эди. Бунинг устига, соатма-соат очлик ва чанқоқликдан қийналар эди. Иссиқ-совуқдан муҳофаза қиладиган бир чодир э чайласи, коронғуда ёритувчи бир чироқ, ваҳшийлар ҳужумидан муҳофаза этадиган қуроли ҳам йўқ эди. Хулоса шуки, одам халқ бўлишининг ибтидосида заиф ва мискин жондорлардан бири эди. Бошқа махлуқлар кучли чангал ва тишлари ёрдамида манфаатларини таъмин этиб, зарарларини даф қилардилар. Одам эса шунга ҳам қодир эмас эди.

Ажабо, ҳазрати Холиқи ҳаким инсонни шунчалик ожиз яратиб, бу бечорага ҳам бирор-бир қурол, аслаҳа ҳам берганмикан, токи у орқали ўзини ҳимоя этиб, яшаши мумкин бўлса? Албатта, берган. Аллоҳ инсонга энг буюк ва энг қиммат қуролни бер-

ган. Инсон шу орқали оламни мағлуб қилиб шикастлаши мумкин. Бу қурол нимадан иборат? У АҚЛдир. Одамзод чорасизлигидан танг қолиб, ақлини ишлатишга мажбур бўлди, унинг соясида аста-секин манфаатларни кўлга киритиб, кўрган зарарларини даф қилди: уй қурди, табиат офатларидан қутулди. Қурол ясаб, даррандалар ҳужумидан озод бўлди. Фақат шулар билан чегараланмай, бора-бора яшину момақалдироқ, сув ва оловдан нажот топиб, уларни олимон панжаси билан тасхир³⁸ этди. Агар биз башариятнинг аввалги оғиз даври билан бугунги куч-қудратини солиштирсак, бу фарқнинг улканлигидан ларзага тушамиз ва инсоният оламининг ўзгаришини инкор этиш маҳол бўлади.

Инсоният оламидаги бу ўзгаришлар тараққиётми ё таназзул? Яъни, инсоният олдинга ҳаракат қилибдими ёки орқага? Албатта, олдинга ҳаракат қилган ва ҳозирги кунгача бирор жойда таваккуф³⁹ қилмаган. Масалан, анча йиллар олдин оташарава (поезд)ни биз нақлиётнинг охирги воситаси, деб ўйлар эдик. Бироз ўтмасдан инсон илмининг кучи билан тайёрани ихтиро қилди ва ўйлаган ақидамизни инкор этди. Бас, маълум бўладики, бани Одам ибтидодан то ҳозирги кунгача тараққий қилиб келган ва тараққий қилади ҳам. Шундай қилиб, одамда

ҳаёт ғояси бор экан, яъни ҳазрати Холиқи ҳаким инсонлар учун бир баланд мартабани ва бир аъло манзилни кўрсатган экан, инсон ҳам унга қараб ҳаракат қилади, тараққий этади. Ажабо, бу ҳаёт ғояси, яъни бу аъло манзил нима экан? Бу савол жавобини шу муқаддимадан билса бўлади. Бу муддаони билиш учун тасдиқ назаримизни яна башарият тарихига ташлаймиз. Лекин бу дафъа бошқача усулда муҳокама қиламиз.

* * *

Мамлакатимизда икки гуруҳ бахтсиз одамлар борки, ҳаракатлари танқид ва танбеҳга сазовордир. Биринчи гуруҳ ҳаётларининг мақсадлари деб еб-ичишни биладилар, улар бир луқма таом ва ётадиган жой учун инсоний вазифаларини эсларидан чиқардилар, бирон-бир иш ҳақида ўйламайдилар ҳам. Кечаси эрта учун қоринларининг ғамини, кундузи эса ётиш тўшақлари ғамида бўладилар. Хулоса қилиб айтганда, улар бу дунё осойишталигини ўйлаб, бошқа нарса билан ишлари йўқдир. Аллоҳнинг ўзи сақласин, бу пасткаш жамоа ўзларини инсонийликнинг баланд мартабасидан махлуқийлик даражасига туширадилар. Бу жамоанинг асли жойи инсонлар ичида эмас. Бу жамоа жамиятга кўп зарар етказди. Худованд уларни охираг саодатидан маҳрум қилган.

«Баъзи одамлар Аллоҳ таборак ва таолодан бу дунёни талаб қиладилар. Уларга охират саодати насиб қилмайди»⁴⁵.

Иккинчи гуруҳ шундай жамоаки, ҳаёт ғоясини фақат охират саодати деб биладилар, бу дунё саодатига эришиш учун ҳеч ҳаракат қилмайдилар, балки бу дунё саодатини кофирларга хос деб биладилар, бошқача қилиб айтганда, дунёни кофирлар жаннатию, мусулмонлар дўзахи деб биладилар. Булар ҳам инсонийлик вазифасини, башарият яратилишининг ҳикматини идрок қилмаганлар, уларнинг фикри ҳам илоҳий ҳукмга тўғри келмайди. Икки дунё саодатини талаб қилган инсонгина комил мусулмондир. Худованди ҳаким ҳам икки дунё саодатини талаб қилганларни мадҳ этиб, «Бақара» сурасида буюрган: «Баъзи одамлар, эй Худо мени дунё ва охират саодатига етказиб, дўзах азобидан нажот бергин, деб дуо қиладилар. Бу одамлар ўз касбларига яраша, яъни амалига мувофиқ насиба оладилар, Худо сариъ ул-ҳисобдир»⁴⁶. Бу ояти каримада баъзи дақиқ ишоралар ва нозик нуқталар мавжудки, уларнинг зикри фойдадан холи эмасдир. Масалан, Худованди карим шу оятда жамоани дуо қилиб «нимаики талаб қилсалар топадилар» демасдан, балки «ўзларининг саъй-ҳаракатлари эвазига топадилар» деган. Шундан маълум бўладики, Аллоҳ олдида мустажоб бўладиган

дуо биз туркистонлиларнинг дуоларига ҳеч ўхшамайди. Негаки, биз кечаю кундуз вақтимизни беҳуда ишларга сарфлаймиз. Баъд⁴⁷, фалон масжид ёки фалон мазорга бориб, мақсадимизни Худодан сўраймиз-да, яна чиқиб бемаъни ва нолайиқ ишларимиз билан машғул бўламиз, мақсадимизга етиш учун ўзимиз саъй-ҳаракат қилмаймиз. Бировнинг бирон-бир мақсади бўлса, энг аввал ҳиммат камарини белига маҳкам бойлаб, мақсадига етишиш учун саъй-ҳаракат қилиб, кейин дуо қилса, дуо си ижобат бўлади. Бу ерда баъзи мухтарам ўқувчиларимиз айтишлари мумкинки, агар биз мақсадимиз ҳосил бўлиши учун саъй-ҳаракат қилсак, унда дуо ҳам керак бўлмай қолади. Балки саъй-ҳаракатларимиз соясида ўша мақсадимизга етармиз. Уларга жавобим шуки, сизлар масъалани нотўғри тушунибсизлар. Кўпчилик мақсадларига етишиш учун ниҳоятда кўп ҳаракат қиладилар, бироқ мақсадларига эришолмайдилар. Саъй-ҳаракатлари натижасиз қолади. Шунда саъй-ҳаракатимиз фойдасиз ва зое кетмаслиги учун дуо и хайр лозим.

Масъалани бир мисол билан шарҳлайман. Фалон бир деҳқоннинг икки таноб ери бор. Яхши ҳосил олишни у жуда хоҳлайди. Агарда бу киши баҳордан ҳўкизлари, қўш, омов, уруғ ва бошқа асбобларини экишга тайёр этмай, фалон бир масжиднинг бур-

чагида ётиб: «Эй Худо, шу еримдан эллик ман⁴⁸ буғдой ҳосил бергин», – деса ҳам бу дуо қабул бўлмайди, яъни еридан ўзидан-ўзи буғдой кўкариб чиқмайди. Лекин экин асбоб-анжомларини тайёр қилиб, ерни яхши ҳайдаб, уруғни экса ҳам, сиз ўйламангки, деҳқоннинг иши шу билан тамом бўлди, энди у, албатта, яхши ҳосил етиштириб олади деб. Бундай бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, сел келиб мазкур ерни бузиши ёки чигиртка келиб кўкарган буғдойини еб кетиши эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун деҳқон самодан келадиган бало ва офатларнинг олдини олиш учун дуо қилади. Ҳазрати Воҳиб ал-атоё⁴⁹ унинг дуосини қабул қилиши ҳам мумкиндир.

Яна бир мисол келтираман. Фалон ёш йигит катта олим бўлишни орзу қилади, истеъдодли, қобилияти ҳам камолига етган. Агарда шу йигит мадрасага бормаса, пул сарфлаб китоб олмаса, меҳнат қилмаса, мударрислардан дарс олмаса, балки фалон мазорнинг бир чеккасида чин дилидан нола чекиб, Худо даргоҳидан илми ладуний⁵⁰ни талаб қилса ҳам, дуоси қабул бўлмайди, ўлимигача у жоҳил ва нодон бўлиб қолади. Аммо, китоб олиб, мадрасага бориб, дарс ўқиса ҳам уни катта олим бўлишига ҳали ишонманг. Мумкинки, у касал бўлиб ёки нафс ҳавасларига учиб, илм олиш

йўлидан тойиб кетиб, охиригача жоҳил қолса. Агар бу йигит ғайбдан келадиган офатларни бартараф қилиш учун дуо қилса, дуоси ижобат бўлиши мумкин. Ҳазрат Пайгамбар (с.а.в.) ҳам шундай дуо қилар эдилар. Бадр урушида ул зот қурол-аслаҳани тайёрлаб, кўшин тортиб, кофирлар билан рўбарў келиб, жанг қилди, сўнгра ғалаба учун дуо қилди. Мазкур ояти каримнинг маъноси ҳам шундадир. Худованди карим шу оятнинг охирида буюрган. Яъни, «...Худо дуо қиладиганларнинг ишлари ва феълларига ҳамиша назар қилади ва уларнинг ҳеч бир амаллари унинг назаридан четда қолмайди. Агарда улар дуоларига мувофиқ амал қилсалар, яъни мақсадларига етиш учун қаттиқ ҳаракат қилсалар дуолари қабул бўлади, бўлмаса қабул бўлмайди». Бу оятнинг ҳар бир сўзида, балки Қуръони каримнинг ҳар бир оятларида шундай олий сирлар ва буюк ҳикматлар мавжудки, ўқувчиларни ўзига шайдо қилади. Лекин уларнинг барчасини баён этишга имконимиз етмайди. Шунинг учун ҳам юқоридагилар билан кифояланиб, Қуръони карим сир-асрорини биладиганларга мурожаат қиламан, беҳуда сўзларни қўйиб, тезроқ Қуръони карим мутолааси билан машғул бўлинглар!

* * *

Диққат қилсангиз, ҳазрат Парвардигор хидоят ва нажотни уч ҳолат эгаларига хос қилибдики, бири садақа ва закот берувчилардир. Маълумки, закот ва садақа бериш бойлик ва қудратнинг нишонасидир. Айтинглар-чи, қайси бир дин эргашувчиларини бой бўлишга даъват этади. Дунёни охират учун ва охиратни бу дунё учун тарк этувчиларнинг фикрларини хато эканини кўрсатиш учун «Ал-Жомеъ ас-сағир»даги мана шу ҳадиси шариф кифоя қилади: «Сизлардан яхшиларингиз охиратини бу дунё учун тарк қилмаган ва бу дунёни охират учун тарк қилмай, оғирлигини бошқаларнинг устига ташламайдиганидир».

Энди бу иккала жамоа: бири дунёпарастлар ва бирлари охиратпарастларга даъволаримизни маълум қилганимиздан сўнг, яна бир жамоани ҳам эсдан чиқаришимиз одобдан бўлмайди. Бу жамоа ҳам миллатимиз ўртасида катта мавқега эга. Бизнинг қолоқ ва бахтсиз бўлишимизда уларнинг хизматлари каттадир. Бу жамоа дунё ва охират содатини талаб қиладилар. Лекин бу мақсадга эришиш учун ҳаракат ҳам қилмайдилар. Улардан шу ҳақда сўрасангиз, ноз-карашма билан «Аллоҳи карим» деб жавоб берадилар. Бу танбаллик ва ҳаракатсизликни улар «таваккал» деб атайдилар. Камбағаллик ва

балолардан азоб чексалар, дарров бирор масжид ёки фалон бир авлиёнинг қабрига бориб, қанча кучлари бўлса, бошларини ерга уриб, дуо қиладилар. Биз бундай дуонинг ижобат бўлмаслигини юқорида баён қилдик. Шу ўринда бу азизларга «таваккал» сўзининг маъносини ва қабрни зиёрат қилишнинг фойдаларини айтиб ўтмоқчимиз.

Биз, туркистонлилар, сустигимиз, танбаллигимиз, ишбилмаслигимиз, нодонлигимиз, тажрибасизлигимиз, қисқаси, дунёда қанча ношойишта сифатлар бўлса, ҳаммасини «таваккал» деймиз. Шу сабабли буларни савоб ва машруъ⁵⁶ деб қабул қиламиз. Масалан, бир тожирдан: «Нима учун ўйламасдан пахтани пўчоғини сотиб оласан?», дехқондан: «Баҳор келди, экиш ва иш асбобларинг қани?» ёки бирор косибдан: «Нима учун ҳафтада бир марта дўкон очасан?» ё бир ҳаммолдан: «Нима учун кундуз куни ухлайсан, ахир кечки овқатинг йўқ-ку», – деб сўрасак, ҳаммалари «таваккал Худоба» деб жавоб берадилар. Минг афсус, шу жавобларнинг биронтасида ҳам таваккал йўқдир. Буларнинг ҳаммаси нодонлик, танбалликдан бошқа нарса эмас. Таваккал ҳам амал билан биргадир, ҳаракатсиз таваккал ҳам ҳаракатсиз дуоба ўхшаб фойда бермайди.

Вазоифи нафсия

Вазоифи нафсия, бу – инсонни муҳофаза этиш ва тараққий топиши учун бажарилиши лозим бўлган вазифалардир, яъни инсон ўз нафсини (чунки, бу – одамийлик заруриятидир) камол топтириш даражасига етказиши лозим. Нафс камоли бу одамнинг ҳам ўзига ва ҳам ўз ҳамжинсларига фойда ва нафъ келтиришидир. Агарда нафс солиҳ амалларга улфат ва яқин бўлса-ю, ёмон (қабих) ишлардан нафратланса, шунда нафс камолининг мартабаси ҳосил бўлғай. Дини мубини ислом кўпроқ шу маънига аҳамият беради. Ҳазрати Парвардигор Куръони каримда «амали солиҳ»ни иймон билан ёнма-ён зикр этади. Ҳатто аксар муҳаддис олимлар «амали солиҳ»ни иймоннинг бир жузъи, дея эълон қилганлар. Шунинг учун ҳам нафсни камол топтириш даражасига етиш биз мусулмонлар учун нафақат ахлоқ фарзи, балки дин фарзларидан ҳам ҳисобланади. Нафсимизни солиҳ амаллар билан улфат бўлиши учун нафсоний кучларимизни ислоҳ этишимиз лозим, акс ҳолда ҳеч қачон нафсимиз солиҳ амаллар билан улфат ва яқин бўлмайди.

Нафсоний қувват учга бўлинади: 1. Ақлий қувват. 2. Шаҳвоний қувват. 3. Ғазаб қуввати. Ақл қувватини ислоҳ этишда шундай ҳикмат борки, унинг фойдаси ҳақни ботилдан, қабоҳатни эзуликдан, манфаатни

зарардан фарқ эта билишдир. Шаҳвоний қувватни ислоҳ этиш натижасида ифбатга эришилади. Ифбатнинг самараси саломатлик, ақлнинг ўткирлиги, қад-қоматнинг кўркамлиги, яхши амаллар ва ёмонликлардан чекинишда кўринади. Ғазаб қувватини ислоҳ этиш шижоатга олиб келади. Шижоатнинг фойдаси инсоний шарафни ҳимоя этишда, миллат иззати ва нафс муҳофизатида кўринади. Агар инсон ана шу уч қувватни яхшилаб ислоҳ этса, яна бир фазилатга соҳиб бўлади. У эса адолатдир. Шуларни эътиборга олиб ахлоқ олимлари нафс фазилатини тўртга бўлганлар: 1. Ҳикмат. 2. Ифбат. 3. Шижоат. 4. Адолат.

Буларни жой-жойларида муфассал арз қиламиз. Аввал ҳикмат ва унинг фойдаси ҳақида сўзлаймиз. Ҳикмат фазилати ақл қувватининг ислоҳи натижасида бўлади ва ақл қувватининг ислоҳи илм ўрганиш билан мумкин дир. Шунинг учун куйида биз ақл ва илм ҳақида муфассал баҳс қиламиз, токи ҳикматнинг қай даражада аҳамиятлилиги ўз-ўзидан маълум ва намоён бўлсин.

Тарих илми

Тарих илми ўтган қавмларнинг умумий аҳволини бизларга ибрат ва дастуруламал қилиб нақл ва муҳокама этади. Бу илм, аввало, икки қисмдан иборат: 1. Муқаддас

тарих. 2. Маданият¹⁴³ тарихи. *Муқаддас тарих* – анбиёлар аҳволи ва ҳазрати Пайғамбаримиз сийратларини бизга тушунтиради. *Жамият тарихи* эса уч қисмга бўлинади: 1. Илм ва адабиёт тарихи. 2. Табиий тарих. 3. Сиёсий тарих.

Илм ва адабиёт тарихи олимлар ва шоирлар тоифаларини, илмларнинг турлари, даражаларини ва ўрганиш усулларини текширади.

Табиий тарих махлуқотларнинг истеъдоду қобилияти ва жонзотларнинг хосиятлари ҳақида маълумот беради.

Сиёсий тарих икки қисмдир: 1. Умумий тарих. 2. Хусусий-маҳаллий тарих. *Умумий тарих* оламнинг яратилиш вақтидан ҳозиргача дунёда пайдо бўлиб йўқ бўлган давлатлар, халқу миллатлар, уларнинг ҳаёт кечиришлари, тузумлари, йўқолиб кетиш сабаблари ҳақида фикр юритади. *Хусусий тарих* бир давлат ёки халқ тарихининг пайдо бўлиб, инкирозга учраш сабабларини ўрганади.

Жўгрофия

Жўгрофия – ер юзи ва ундаги аҳолининг аҳволини ўрганади. Бу илм ҳам жуда қадимдир. Ислом уламолари уни юнонлилардан ўргандилар. Кўп олимлар жаҳд ва ҳаракатлар қилиб, бу илмни ислоҳ этиб ривожлантирдилар.

Энди жўгрофия фани бизга керакми-йўқми деган саволга келсак, шуни айтишим ло-

зимки, биринчидан, бир мулк тижоратини ривожлантириш учун бу илмни ўрганишимиз зарур. Иккинчидан, шу нарса маълумки, одамлар тараққиётга мойил бўладилар. Фитрату ақллари тақозоси билан икки дунё саодатига ноил бўлиш учун ҳаракат қилдилар. Шунинг учун ҳам одамлар аксар халқларнинг тарихи, ишлари ва ижтимоий қоидаларини билиб, ўзларига ибрат кўзгуси қилиб оладилар, миллатларнинг таназзул ва йўқ бўлишига олиб келган сабаблардан ҳазар қилиб, қайси қавм майдонга келиб, тараққий этган бўлса, шу қавмнинг ривожланиш воситаларини билиб олиб, унинг йўлини танлайдилар.

Табобат илми

Бу илмлар мажмуаси инсон аъзоларининг касалликлари ва уларнинг даволаниши йўллари бизга тушунтиради ва бир неча қисмга бўлинади:

- 1) Илм ул-амроз (касалликлар ҳақидаги илм);
- 2) Илми муфрадоти адвия (доришунослик илми, дорилар ҳақидаги илм);
- 3) Илми ташриҳ (инсон аъзоларини ўргатувчи илм, анатомия);
- 4) Илми ансож (жисмоний тарбия илми);
- 5) Илми манофеъ ул-аъзо (инсон аъзоларининг манфаатлари).

Бизда табобатнинг йўқлигидан бечора миллатимизнинг зое бўлиб кетаётгани (турли касалликларга йўлиқиши) йилдан-йил кўпайиб кетмоқдаки, бу андиша кишини ларзага солади. Минг хил касалликлар орамизда бемалол кўпайиб бормоқда. Жуда кўп ёшларимиз сил ва иситма ҳужумидан оёқдан йиқилиб, жаҳонни ҳайрон қолдирмоқдалар. Қанчадан-қанча дилкаш гўдаклар шамоллаш ва чечакдан жон бериб, ота-боболарининг юрагини пора-пора қилмоқда. Айниқса, ёз ойларида шаҳарларда ва қишлоқларда даволаниш иштиёқида юрган, иссиғини (иситмасини) табибларга очиб кўрсатаётганларнинг қанчаси ширин жонларидан маҳрум бўлмоқдалар.

Маъданлар илми

Маъданларнинг келиб чиқиши, навъларива хосиятлари ҳақида баҳс қиладиган илмдир.

Энди кўрайлик-чи, табиий илмларни ўрганиш бизга лозимми ёки йўқ? Асар(имиз)нинг бошиданок доим ва тақдоран айтиб келяпмизки, «Одамнинг ҳаётий ғояси икки дунё саодатига эришишдир». Қайси қавм шундай саодатга эришишни хоҳламаса, махлуқлардан фарқи бўлмас. Охираб саодатига эришиш учун иймони комил ва солиҳ амал даркор, дунё саодати эса сабъ-ҳаракатни талаб қилади...

Дунё саодатига эришиш учун қандай ҳаракат қилиш лозим? Оврўпа халқларининг

аҳволи бизга ибрат бўладур. Улар ниҳоятда тез тараққий йўлига кириб бардам қадам ташлайдилар; поездлар, тайёралар ишлаб чиқариб, бир ҳафталик йўлни босиб ўтадилар. Телеграфлари орқали ер юзидаги аҳборотни бир кечада билиб оладилар. Олдин телеграф учун ҳам сим ва ёғочга муҳтож эдилар. Бугун эса ҳеч қандай сим ва ёғочсиз кўзга кўринмайдиган воситалар билан олам аҳволидан хабардор бўладилар. Шундай кашфиётларни ҳам кам деб билиб, янги-янги ихтироларга қўл урадилар. Бизни ҳайрат ва таажжубда қолдирмоқдалар. Уларнинг энг кичик бойлари ҳам бизнинг бойларимиздан ўн баробар кўп бойликка эга. Улар орасида шундай давлатдорлар борки, хоҳласалар Бухорони сотиб оладилар. Шунча буюкликларга қарамай улар билан юзма-юз ўтириб: «Сизлар роса тараққий этгансизлар» десаңгиз, жавоб берадиларки: башарият ҳали гўдаклик давридадир. Бу тараққиётимиз жуда нисбий, инсон қудрати кўп нарсаларга қодир. Олдинги одамлардан бизнинг фарқимиз шуки, улар ўзларини олим ва иқтидорли деб билган. Бизлар эса шунча таҳқиқ ва тадқиқдан сўнг ўзимизни жоҳил ва ожиз эканлигимизни билдик. Шундай экан, башариятни гўдаклик ва нодонликдан қутқариш учун ҳаракат қилмоғимиз зарур: Оврўпа халқларининг тараққиёт мартабалари шунчалик.

Ш Е Ъ Р Л А Р

«ЎЗБЕК ЁШ ШОИРЛАРИ» ТЎПЛАМИДАН

КИМ ДЕЯЙ СЕНИ?

Оппоғим, худой асрағай сени,
Кўз балосидан сақлағай сени.
Сен жаҳоннинг энг нозанинисен,
Қайғуларға ҳеч солмағай сени.

Қип-қизил гулим, ёп-ёруғ ойим,
Кетмай тур, бироз мен кўрай сени.
Дарди жонимнинг сен давосими?
Мунгли кўнглумнинг подишосими?

Гулми сен, кўзим, жонми сен, кўзим?
Кўнглимнинг бути ё худосими?
Билмадим, гулим, айт ўзинг кулиб,
Ошиқинг нечук атағай сени?

БИРОЗ КУЛ

Кўз ёшларим букун тагин оқадими?
Қизил гулим бошқаларға кулар-да.

Қизил гулим, борлиғимнинг султони!
Жоним, сенинг хаёлингда кучайди.

Юрагимнинг энг қимматли армони,
Нечук менга марҳаматинг озайди?
Икки кўзим, малак юзим, севдигим,
Жонлар сенинг юзгинангдан айлансун.
Қизил гулим, қора кўзим, тилагим,
Дунё сенинг бокишингдан ўргулсун.

Ёлғиз ёрим, юзингга ҳеч боқолмам,
Кўнгиладардин оёғингга тўколмам.
Тупроқ каби йиқилмишам йўлингда
дея олмам.
Истар эсанг менга келиб гапурма,
ёнимда ҳеч ўтурма.

Ёлғуз йиғлаб узоқдан турганимни
Кўргангидан, марҳамат эт, бироз кул!

АЧЧИҒЛАНМА ДЕГАН ЭДИНГ

*Умидсизлиқ ханжари билан яраланган
бир юракнинг энг сўнги армуғони*

Эрка малак, аччиғланмам сенга,
Учирсанг-да кўкка юрак кулин.
Аччиғланмам сенга, нозли куёш,
Ёндирсанг-да умидимнинг гулин.
Борсун, ёнсун умидимнинг гули,
Кўкка учсун юрагимнинг кули,
Сўлсун руҳим, борлиғим-да битсун.
Ўқсиз кўзнинг ёши каби ишқим
Тупроқ узра тўкулсун-да кетсун.

Тилакларим, армонларим, шеърим.
Кўмилсунлар, керакмаслар менга,
«Ҳаёт» деган қоқкон борсун,
Парчалансун, битсун, йўқолсун.
Бирок, сен... ким, хаёлингга руҳим
Толпинадур – яша, бор бўл, туташ.

МИРРИХ ЮЛДУЗИГА

Гўзал юлдуз, еримизнинг энг кадрли тувғани!
Нега биздан қочиб мунча узоқларга тушибсан,
Тувғанингга нечун сира гапурмасдан
турибсан?
Сўйла, юлдуз, ҳолинг надир? Нечук топдинг
дунёни?
Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар,
хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг дағи кучоғингда
бўлурми?

* * *

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар.
Ўртоқ қонин қонмай ичкан зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоплонлар?
Борми сенда, ўксуз йўқсулнинг қонин –
Гурунглашиб, чоғир каби ичканлар?
Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қопчиғин тўлдирғали бузганлар.

Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатғучи хоқонлар.
Борми сенда қорин-қурсоқ йўлида
Элин, юртин, борин-йўғин сотқонлар?

ОВУНЧОҚ

Мирмуҳсинга бағишладим*

Тўсиб турган ойдинликнинг йўлини
Шу қоп-қора, эски, титрак булутлар,
Кучли бир ел кўргач, турмас, йиртилар,
Умид қуни сенинг учун ҳам туғар.
Қайғурмағил сира, эй ҳақ туйғуси!
Букун сен
Эзиласан билимсизликдан ортиқ.
Шу қоронғу, юракларни (нг) бутунлай
Сўкиш, қарғиш, лаънат аралаш бўғиқ
Товушлари сенга тўғри юксалган.
Қувиласен бу сезгусиз ўлкадан.

* * *

Кимсасизлик пучмоғида ёлғузча,
Ўгай она таёғи-ла сурилган,
Йўқсул, ўксуз қизлардай
Инграб, инглаб, оқиб турган бир сойнинг
Қирғоғида ўскан ўксуз бир оғоч
Кўргач, шунинг қўлкасига сиғинарсан...
Бирок, ишон – шу ҳолларнинг барчаси
Эрта-индин бутун-бутун йўқолар.

Олдимизни тўсган булут парчаси
Кучли бир ел кўргач турмас, йиртилар.
Умид гули бизим учун ҳам туғар:
Қайғурмагил, сира, эй ҳақ туйғуси!

ИШҚИМНИНГ ТАРИХИ

(...га)

Кўб кунлар сендан узоқда мен ёлғиз ўртана
қолдим
Ёғдирдим икки кўзимдан ёмғурдек қонли
оловлар.
Ёнмишди кўнглим ўти-ла тек сендан ўзга
тиловлар,
Ишқингнинг қайғуларини жон янглиғ
бағрима солдим...
Лекин сен, эй, юрагимнинг бирдан-бир
севгили ёри,
Кўркамлик боғчаларингда сезмасдан
қайғуларимни
булбулдек сайраб учардинг
Кўкларнинг хонига ўхшаб, кимларнинг
ўрганганини
Билмасдан ердагиларнинг дунёсин нақ
ёритардинг.
Қолдикча бўйла хабарсиз ишқимдан, жон
чечагим, сен
Кўнглимнинг туйғулари-ла шоирлик
сезгуларимни

Бу йўлдан ўтга солардинг,
Бир қўлдан ерга урардинг
Ҳам йўқ этардинг фикримнинг тўплаганини.
Тун-кунлар йиғлаганимнинг асири
бўлса керакким,
Сен энг сўнг менга ёндашдинг, руҳимни
ўйната қўйдинг.
Чексиз бир тонг чироғи-ла сургунлаб
кечаларимни,
Юлдузли йўлларни бирдан шеъримнинг
олдига очдинг...

ЯНА ЁНДИМ

Юрагимнинг қалин, қизғин олови-ла қайнаған
Кўз ёшларим! Қайдасиз?!
Куним каби узун, қора шу кечада кутиб мен
Эришмадим сира сизга... Нега бўйла қочасиз?!
Нечун мени сабабсизча унутдингиз – айтингиз?
Ўтинамен... ялинамен, қочмангиз – қайтингиз!
Яна бутун борлиғимнинг негизлари емирилди,
Умидимнинг кўп чидамли тераклари йиқилди,
Хаёлимнинг тотли, чучук соатлари бутунлай
Узоқлашиб кетди мендан..! Тўсиб турар
йўлимни
Умидсизлик қайғулари тонги отмас бир тундай,
Ўлим даҳи қутқарғали келиб тутмас қўлимни.
Кеча унинг нур тенгизи бўлган гўзал манглайи
Толғаланмиш кўргач мен...

Ер юзида борлигимни кўрсатмақдан уялдим.
Ютдим бутун қайғуларнинг, мотамларнинг
оғусин.

Жон тортғуси бўлган кўзи оғир, нозли
сузиларди,

Бироз бурун чоғир ичкан париларға ўхшарди.

Билмам нечун ўйларди..!

Каъба узра айланғувчи кўгарчиндек* юрагим,
Соатларча шул кўзларнинг теграсида айланди.

Бироқ у.

Менга сира боқмади.

Йиғладим,

Кулдим,

Ялиндим –

Тушундим:

Биртаси ҳам мижозига ёқмади.

Йиғла, бироз ўксузланган тилагим:

Мен ҳам сендай бахтсизликка тутундим,

Умидсизлик ора тушиб йўқсул жоним ўртанди.

НЕГА БЎЙЛА?

Сен келгач...

Шеърим учун

Қизил гуллар тўшалган,

Юлдузлар-ла безалган

Энг кенг бир йўл очилди.

Сен келгач,

Кўнглумни

Қайғулар-ла, мотамлар-ла ўранган
Қора қалин пардалари
Йиртилди.

Сен келгач,

Хаёлим

Умид, армон чечаклари очилган

Учмох каби боғчаларда булбулдек

Сайраб юрди.

Бироқ сен

Ишқингдан

Кеча-кундуз ёниб турган кўнглимнинг

Дардини

Ҳеч сезмасдан кула-кула турар-да,

Ёнар бутун борлигим... нега бўйла?!

ШОИР

Букун йиғлаб ўтирмишдим, сен келдинг,

Бир шоирнинг бир «сўзи»ни сўзладинг,

Мен у сўзнинг руҳингдаги изларин

Сенинг гўзал кўзларингда ўқидим.

Ўқидуқча, у издан

Ўзим учун кўб умидлар тўқидим.

– Умидсизча яшай олмам, нетайин.

Эмиш... Шоир севгилисига ёзган

Бир ёзувда қайғуларини тўқмиш,

Сўзларининг энг охирида ондан.

Руҳи учун бироз кўмак истамиш.

Биласанми? Шоир ишқнинг энг нозли,
Эрка, инжиқ ёғдусидир, туролмас
Маъшуқидан кўрмаганча кулушли,
Марҳаматли, чин сезгули бир кўмак,
Мана шудир унинг учун бор тилак.

Шоир

Табиатдан сирли, теран маънолар,
Тириклик-чун очик, тўғри, чин йўллар
Излар – топар, ўзи учун сақламас.

Унларни

Ёз гулининг япроғидан тўкилган
«Сўз»лар илан ўраб бизга топширар.

Шоир

Ишқ боғининг тентак, сингирли, ёнган,
Булбулидир. Башарият дунёсин
Кичик, нозли қаноти узра қўяр,
Кўклар сари юксалтқали талпинар.
Мана шунинг ўксуз, йўқсул кўнгулини
Кўтармак-чун, гўзалларга тегишдир.
Ким озғина қарағайлар, кулгайлар
Инграб турган жонини
Кўллағайлар, бироз кўмак эткайлар.

БЕҲБУДИЙНИНГ САҒАНАСИН ИЗЛАДИМ

Чўкмишди ер узра олам тўсуғи,
Ўксузлик бойкуши қанот қоқарди.
Ботувда қизариб турган булутдан

Эзилган кўнглима мотам ёғарди.
Ҳақсизлик шаҳрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларга совуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлиб, сарғайиб,
Йўқсул қолганлардай ҳарён югурди.
Золимлар, мазлумлар, зулумларнинг-да,
Қайғулар, аламлар, ўлумларнинг-да
Барига учради, барчасин кўрди,
Ўз йўқотқонин излади, сўрди.
Бир дарак топмағач, бирдан бир тикилди.
Бор кучин тўплади.
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
– Отамнииг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!..
Кирли тож кўб кўрқди ботур товшидан,
Сесканиб, титраб... ёшрунди
Бир жавоб бермасдан.

ПАРЧА

Ур, ур!.. Сенинг тирноқларинг нозли,
нозли урдикча*,
Юрагимнинг битиб қолган яралари очилсун!
Чолғи қили сенинг нозли тирноғинг-ла
титраркан,
Умидимни қоплаб турган қора булут
йиртилсун!

Бир ип билан осмишлар!...
Янгигина келин бўлган бир қизнинг
Кўкрагини эри бўлган йигитнинг
Жонсиз ётган гавдаси узра кўйуб
Найза билан тешмишлар!...
Хотинларнинг пардаси,
Болаларнинг юраги,
Қариларнинг гавдаси,
Йиртилган,
Ёрилган,
Эзилган!..

Ким берган,
Бу ўғурли* ўлкага бунча ўтни?
Ким тўккан
Бу муқаддас ишга бунча қонни?!
Билмайсизми?!

ЎҚИТЎВЧИЛАР ЮРТИГА

Орқадослар, тўпланайлик жahlнинг уйин
йикқали,
Эл кўзин олган қоронғу пардаларни йиртқали.
Биз эурмиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тўпланайлик, турк элига тўғри йўллар очқали.

Эллари махвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Биз эурмиз элнинг инсонлик қонин
қайнатғучи,
Турк арслонин ўринсиз уйқудан уйғотғучи.
Маърифат байроғи остига йиғилдик барчамиз –
Ким, бизи отганлара ҳақ йўлларин кўрсатқучи...

Эллари махвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Ҳайданг, ўрток, қутқарайлик жahlдан
Туронлари,
Ёрутайлик маърифат нури-ла Туркистонлари,
Илм ўчоғида етишкан эр-йигитлар, тўпланинг!
Қочирайлик жahl урдусин*, очайлик онглари...

Эллари махвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

«ЮРТ ҚАЙҒУСИ» ШЕЪРЛАР ТУРКУМИ

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

Онам! Сени кутқармоқ учун жонми керакдир?
Номусми, виждон била имонми керакдир?
Темурбила Чингизкони тошдитомиримиздан,
Айтгил! Сени кутқармоқ учун қонми
керакдир?

Ёв суқғали келгач қиличини юрагингга,
Туш олдига, ол кўксуми – қалқонми керакдир?
Бок, бок, мана турк тенгизи тошқун қила
қолди,

Турон ёвини қувғали тўфонми керакдир?
Турон, йигитинг, барчага бок, қалқиди оёқға,
Юртда қоровул қўйғали арслонми керакдир?

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

(Сочма)

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!
Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук
қунларга қолдинг?

Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг*,
Отиллаларнинг** шонли бешиклари!
Қани у чикдиғинг юксак ўринлар? Қуллик
чуқурлариға недан тушдинг?!

Дунёни «урҳо»лари билан титраткан йўлбарс
юракли болаларинг қани? Ер тупроғини

кўқларга учиратурған тоғ гавдали ўғлонларинг
қани? Нечун товушлари чиқмайди?

Ер юзининг бир неча полвонлари бўлган ботир
туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечун
кетдилар? Кураш майдонларини ўзгаларга
нечун қўйдилар? Нечун... Нечун... нечун...?
Гапур менга, эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!
Сенга не бўлди?!

Ер юзининг буюк салтанатларини сен курмадингми?
Ҳиндистоннинг, Эроннинг, Оврўпанинг улуғ
хоқонларини сен юбормадингми? Эй хоқонлар
ўчоғи! Эй қахрамонлар туғойи!*** Қани у
чақмоқ чақишли ботир хоқонларинг? Қани
аввалғи ўқ юрушли, отли бекларинг? Нечун
«урҳо»ларинг эшитилмайди?

Дунё халқини бўйсундирган салтанатларинг
нечун бузилди? Инсонлик оламини қанотлари
остиға олған хоқонлиғнинг нечун кучи ўлди?
Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Йўқ... йўқ... Тангри ҳаққи учун йўқ!.. Сен
кучсиз эмассан, сен кимсасиз эмассан! Бугун
ер юзида саксон миллион**** боланг бор. Буларнинг
томирларидаги қон чингизларнинг, темурларнинг
қонидир. Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!

Қайғурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг,
эски йигитларинг, эски арслонларинг хаммаси
бор, ҳеч бири йўқолмашидир.

Ёлғиз... Ох, ёлғиз... тарқалмишидир.

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

(бир ўзбек тилидан)

Ётсам тушумда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршумда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу бир хотун хаёли... Бир хотунки, эғнида ипакли, лекин йиртик ва эски бир кўйлақдан бошқа бир кийими йўқ. Бош-аёғлари яланғоч, тирсақларигача коп-қора лойқадан ботган, бақирурға товуши, қутилуруға кучи қолмаган!..

Қарайман: кимсасизлик юкиндан ориғланган танда золимона урулган қамчиларнинг яраси бор. Кўраман: жоҳилона қилинган эмлардан носулға* қайтган яралариндан қонлар оқиб турадур!..

Эй мунгли хотун, сен кимсан?

Эй ғамли опа, нечук мундан айрилмайсан?

Ёнимда, кўзимда, миямда, юрагимда нима ахтарасан, нечук кетмайсан?

Қайғу тутунлари ичра ёғдусиз қолган кўзларинг, у ёш ёмғурларин нечун тўқадир? Зулм занжирлари билан боғланган қўлларинг нечун ҳар ёнга узатиладир, нима тилайсан?..

Оҳ... Билдим... билдим... Англадим!

Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаёлисан.

Эй муқаддас Туронимнинг хаёли, кетмай тур, айрилма.

Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетма.

Туроним, сендан айрилмоқ – менинг учун ўлимим.

Сенинг учун ўлмоқ – менинг тириклигимдир.

Паноҳим, саждагоҳим, умидим!

Ёвларинг сени шу кунгами солдилар?

Тилагим, истагим, саодатим!

Болаларинг сени шу ҳолдами кўйдилар?

Суйунчим, овунчоғим, ўчоғим!

Золимлар сени кимсасизми кўрдилар?

Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, бутун борлигим билан сенга кўмак қилуруға ҳозир. Мана мен чин кўнгил билан сенинг йўлингда ўлурга рози.

Қоф тоғлари йўлимда тушса,

Тамуғ** оловлари қаршумдан чиқса,

яна сен сари

кетарман.

Устимга инсонлар эмас, шайтонлар кўшини келса,

Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса,**

яна сен сари кетарман.

Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкулса,

Зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса,

яна сени қутқарарман.

Мен сенинг учун тирилдим,
Сенинг учун яшарман,
Сенинг учун ўлурман.
Эй туркликнинг муқаддас ўчоғи!
Ўлим сенинг ўлимингни истаганларга,
Нафрат сени кўмгани келганларга!

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

(Темур олдинда)

Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ,
бўйним буқук.

Сенинг зиёратингга келдим, султоним!

Эзилган бошим, қисилган виждоним,
куйган қоним, ўртанган жоним учун бу саған-
нангдан даво излаб келдим, хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўруб, ғам че-
киб келган туркнинг қонли кўз ёшларин эта-
кларингга тўқарга келдим.

Қоронғуликлар ичра ёғдусиз қолган ўз-
бек кўзлари учун тупроғингдан сурма олғали
келдим.

Номусини бад кишиларнинг аёғлари
остинда кўриб турклик қони қайнағай, му-
сулмонлик ҳамияти тошғай, тамуғ оловлари
каби сочрағай.

Лекин ўз кучсизлигин англаб қайтиб
ўтирган ва қон йиғлаган туркнинг ҳолини ай-
тарга келдим, хоқоним!

Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди.

Турк учун қўйдиғинг давлат битди, турк
остиға қурдиғинг хоқонлик ёғийгами кетди.

Туркнинг номуси, эътибори, иймони, ви-
ждони золимларнинг аёғлари остинда қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт
қўлларга тушди.

Туркнинг билгиси, онги, ўйлови, зийрак-
лиги жаҳолат ўлжасиға кетди.

Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган
турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди.

Сенинг кучинг билан дунё хўжаси бўлган
турк қарлуқ темурларига* кирди.

Хоқоним!

Туркликка хиёнат қилганлар турк бўлса-
лар ҳам қонларини оқизмоқ сенинг муқаддас
одатингдир, ётма, тур!

Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни
эз, ур, ўлдур!

Султоним!

Биламан, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ
руҳониятинг мен каби тубан руҳли ва ҳим-
матсиз бир боласининг шу ҳолиға ғазабли
кулуб турубдир.

Биламан, шу чоғда сенинг тўлқунли ден-
гизларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз
бир ўғлингнинг шу кўринишиндан нафрат
киладир.

Чунки юқорида айтдигим ишларнинг
ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини
ўзим қилдим,

Сенинг Туронингни ўзим талатдим,
Сенинг турклигингни ўзим эздирдим,
Сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қил-
дим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб
ўтказмоқчи бўлмаса эдим, шуларнинг бирор-
таси бўлмас эди.

Мен қўлимга топширдиғинг қилични
ташлаб, чолғуни олмаса эдим, Туроним та-
ланмас эди!..

Мен ёлғиз қонли кўз ёшларимни бу саға-
нангга тўкмак учун эмас, ўз ёзиқларимни
икрор этарға келдим, **ХОҚОНИМ**.

Мени кўйма!

Мен ёлғиз ёзиқларимни икрор этарға
эмас, Туронга бердигим зарарларни тўламоқ
учун келдим, **ХОҚОНИМ**.

Мендан нафрат этма!

Эй арслонлар арслони!

Меним ёзуқларимдан ўт,

Мени кўлимни тут,

Белимни боғла, муқаддас фотиҳангни
бер!

Сенинг дунёга сиғмаган ғайратингга онт
ичаманки, Туронинг эски шараф ва улуғлиғи-
ни қайтармасдан бурун аёғларингда ўтирма-
сман.

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

(Она билан ўғил)

– Она! Нечунгина йиғлайсан? Бугун сао-
датга эришдик, яна қайғурасанми? Бугун ўз
тилагингга етишдинг, кўз ёшларингни тўқа-
дирсанми?

Эмди қайғурмоқ чоғи битди, йиғламоқ пал-
ласи йўқ бўлди, роҳат кунларинг етишди,
онам!

– Оҳ... ўғлим, арслоним! Мустабид ху-
кумат уйимни талатди: буюк биноларимни
йиқитди; суюкли ўғлонларимни ўлдурди.

Таҳаммул этдим, сабр қилдим, кимсага
бир оғиз сўз бу тўғрида очмадим. Негаким,
қўлларинда қилич, ўмузларинда тўфанг,
мани ўлдирмоққа ҳозир эдилар. Дунёнинг
мукофот эканлигин билган эдим.

Билар эдимки, бу золимлар бир кун
қилғон зулмларининг мукофотини кўрарлар.
Билардиму тўкилган қонларнинг ҳар бир
томчисидан бирор арслон яратилуб, бунлар-
нинг қонларини ичарлар.

Кўзлари кўр, қулоқлари кар бўлиб онала-
рини тонимайдилар, юрагимни тешадирлар,
бағримни парчалайдилар. Ўзларини тарбия
қилиб етиштирган оналарини йўқ бўлувиға
сабаб бўлдилар.

Ўйламас ўғилларим бутун бир қутимни
ётларға талатиб, номусимни ғайриларнинг
оёғи остинда олдилар.

Бўйла оналариға душманлиқлари ўз бошлариға етди, букун кўруб турғон мукофот у қилган зулмлариға қарши эди.

Шу давлат, шу ғурурларига маст бўлғон хоинларнинг касофати тегди. Бутун уйимни ёндирдилар, юрагимдан алангалар чиқа бошлади, буюк биноларим ёниб битди.

Гўзал-гўзал масжидларим кул бўлди. Золимга қарши отилган тўпла маним том юрагимни тешди, у мустабидларға қарши отилғон тўфанлар мани хавфга солди.

Нима қилайин, оҳ, мингларча гуноҳсиз маълум ўғлонларимни ноҳақ ерда қонлари тўкилди, қанча оналар боласиз ва неча ўғлонлар онасиз қолди.

– Онажоним! Йиғлама, душманлар маҳв бўлди, у мустабид қон ичучилар битирилди. У мустабид кўлиндан очилғон яраларингни тузатмак учун дўқтурлар ҳозирланиб, захмлар тузатилди.

Эмди йиғлама. Санинг саодатингни чин кўнгулдан истаб юрған болаларинг ҳолингни сўрғали келдилар. Тур! Йиғламоқ ўрнида бироз кул.

– Оҳ, арслон ўғлонларим! Эмди чин суюкли ўғлонларимни кучоғинда ётайин. Оҳ, мен сизни бу кунларим учун етиштирган эдим. Маним эмканиб тарбия қилғон чоғларимни эсингиздан чиқармайсиз.

ТУРЛИ ЙИЛЛАРДА ЁЗИЛГАН ШЕЪРЛАР

ПАХТА ТЕРИМИДА

Расмлар, лавҳалар, безаклар-ла
Жонли-жонли шиор тилаклар-ла
Яшнатилган чиройли чойхонанинг
Чарчамас соати, ғурур чолиб
Урди саккизни,
Ундади бизни
Ижтимоий вазифани бошиға.

Биз,
Колхоз аъзолари бутун, ҳаммамиз,
Азамат гуллаган ясов тортиб
Ерни титратувчи қадамлар-ла
Қайғусиз, шод, жонли дамлар-ла
Илгари юрдик,
Юрдик илгарига...
Бориб турдик:
Ой чечакларидан
Хандалар гуллаган,
Ниҳоятсиз,
Кенг
Соҳанинг қошига.
Нор ака, Ойниса, Севар, Йўлдош,
Нурмат, Эргаш, Тош...

Ҳар ким ўз чербинда ер тутди,
Шавқ ила,
Завқ ила
Оқ олтинлар
Денгизида ўзини тарк этди.
Қўллар
Осмон тўлқинига ўхшаш
Барг дарёсида
Кумуш юлдуз
Термакда...
Миялар

.....

.....

Илгари, доим илгарига қараб
Юрмакда.
Тердик,
Тердик...
Вақтнинг оққанини сезмасдан,
Ишдан асло безмасдан.

Бир замон кучли бир товуш
Азаматлик, ғурурлик бир куш
Каби юксалди:
– Дам олиш куни
Ишимизнинг кумуш натижаларин
Жон қучоғида бостириб
Ҳар тараф қаторланган
Қоп-қанорларнинг
Сайридан

Кўз-ла юзларда
Шодлик тўфони
Узондик куёшда
Бошда
Дам олиш, кейинги иш плони...
Шул аро билмадим, нечук бир овоз,
Касал бир овоз
Ингради:
« – Инилар, оғалар, бузулди ҳаво,
Тўхтатинг ишни, қайтайлик уйга...»
Қайнади
Мияларда азоб алангалари.
Кўзлар,
Сўзлар
Итобли жавоблар-ла
Жавобли итоблар-ла
Соч(а)лар нафрат ўтларин
У сари:
– Ҳаводан сўзлама,
Бузулгон ўзинг,
Ёв тилиндан оқар бу заҳар сўзинг.
Кўрасан-у
Кўрмак истамайди кўзинг –
Ки, оқ олтин қучоқлағанда қатор
Тизилиб йўл кутар бу қоп-қанор
Сосиализм қуриш учун маҳкам
Пойдеворлар эрур.
Кўра олмайди кўзларинг,
Кўрсак!

Ерга қўнғон бу нуқра кўлкорлар

.....
.....

Тезлар.

– Мен, биз

Шунинг учун чарчамасдан ишлаймиз,

Сенинг каби ҳақиқатни кўрмаган

Кўрларни

Орамиздан қизғончсиз ҳайдаймиз.

ҚОР

Кучсиз, титроқ, оппоқ, кичик томчилар,

Турмай, тинмай тупроқ уза ёғадир.

Ел бизларни, билмам, нечун қамчилар?!

Кўкларда ҳам аёзликдан оқарган

Бир кўз бормиким, ёши

Бизнинг алам, ўлим билан суғорилган

Еримизнинг кўчигига оқадир.

Бу кичкина, ўксуз, оппоқ бебаклар,

Уча-уча етмай қолган тилаклар

Эскан елнинг қўллариға ўзини

Ташлаб қўяр, борлиғини унутар.

Ҳеч узмайин юқоридан кўзини

Титраб-титраб қора ер узра тушар!

Тушгач, бутун тушқанлардай топталар...

Теккан ерин билмай босган оёқлар,

Пичраталар бунинг оппоқ бетини.

Босган изин кўрмай ўтган туёқлар,

Топтаб-топтаб, оҳ... айтолмам кетини...

Яна бир кун кўк кўкрагини очиб,

Кула-кула бунлар сари боқганда,

Яна бир кун қизлар каби табиат.

Қулоғига олтин ҳалқа тақганда,

Бунлар бутун пичроқлардан айрилиб

Кўклар сари қараб учиб кетадир.

Яна учиш, яна ўйин, яна эрк,

Оҳ... у кунлар!..

Шўр сувлардан чиқиб келган бу маймун,

Тулки, илон, шайтон, алдовчи малъун*

Англизлар!...

Ҳамда унинг қуйруғини тутқанлар!

МЕНИНГ КЕЧАМ

Кеч бўлди, тиниб битди товушлар,

сўнди бутун уйларда чироғлар,

тебранмади ер узра оёғлар,

зулмат яна ҳар ён оқа қолди.

Толпинмади, сайрашмади кушлар,

жимжиткина инга кирди,

бошини солди кейинга,

сўлғун қаноти остиға олди.

Учмоқ, яшамоқ қайғуларига

«чик» деб ўзини уйқуға солди,

ҳар дарди йўқолди.

Кўклар сари чаққон кўтарилган

тоғ гавдали уйлар,

қўнуқлар,

саройлар
айрилди бутун дабдабасиндан,
бир қоп-қора хайкал тусин олди.
Кундуз саккиз-ўн ёққа югурган,
чопган,
йикилишган,
яна турган,
ўнг, сўл уни тепкан, бунин...
инсон-да ётиб уйкуға толди!
Сўлгун, қора, тургун дема. Кўрдим
мунгли кечанинг мунгли чоғинда,
қўб мунгли уйимнинг қироғинда
ёлғуз ики нарса ёндаш-да:
бири шамъим,
бири...
кўнглим!
Бошқа ҳама тинч, жим,
ўчлаб узонишда.
Шундай кечаларни севаман мен,
бунда югуриш йўқ,
сўрғилуш йўқ.
Юрмоқ-да, олдамоқ-да кўрулмас,
ёлғуз кўруниш,
сохта кулиш йўқ.
Ёв шакли кўзимдан кўб узоқда.
Дўстлар эса ундан-да йироқда.
Шундай кечадан ўргуламан мен!

* * *

Гўзалим, бевафо гулистоним;
Боғ умримда тоза райҳоним,
Ғаму қайғуларим хужуминдан
Сен эдинг меҳрибон ниғаҳбоним.

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

Кел, гулим, кел, аёқингга йиқилай,
Бир замон қўй: тўлиб-тошиб йиғлай.
Қўй, бироз қўйки, хоки пойингни
Сурмадек ёшли кўзума сурай.

Кетма, тур, тингла арзи ҳолимни,
Арз этай ҳоли пурмалолимни.

Қани ул дамки, сен эдинг ёрим,
Мунисим, ҳамдамим, мададкорим.
Сенинг оғуши илтифотингда
Роҳат этмишди жисми беморим.

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

Кел, аёқингга қон бўлуб тўкулай,
Бир нафас дард-ҳажрдан қутулай.
Кел, гўзал дилбарим, кел, сочингни
Бир тарай, бир ўпай-да, сўнгра...

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

ПУБЛИЦИСТИК МАҚОЛАЛАР

МУСУЛМОНЛАР, ҒОФИЛ ҚОЛМАНГ!

Яқинда шаҳар думаси очилур. Шаҳар думаси, шаҳримизнинг покизалик ва ободлиғи, мактабларимизнинг тараққий ва интизоми, болаларимизнинг тарбияси ва халқимизнинг тинчлиги учун керак бўлган ишларни ўз қўлига олур. Шаҳримиздан хазинага киратурган оқчаларни шу йўлларда сарф қилмоқчи бўлур.

Бу олдимиздаги шаҳар думаси эски ҳукумат замонидagi шаҳар думалариға ўхшамас. Йигирмадан ўтган бутун шаҳар одамларининг ихтиёрлари билан сайланурлар. Бу шаҳар думасинда жухуддан, русдан, мусулмондан вакил қилиб ўтурур². Ва шаҳар ишлари учун гапурушурлар. Шаҳарнинг қайси қитъасинда касалхоналар қурмоқ керак, шаҳарнинг қайси қитъасиндаги йўлларни тузатмоқ керак, шаҳарнинг қайси қитъасинда қанча мактаб солмоқ керак, деб кенгашурлар ва шул тўғрилардаги ишларни «вакиллар қўбчилиги»нинг қарори билан қилмоқчи бўлурлар. Вакиллар қўбчилиги ҳаммадан бурунроқ эски қитъ-

анинг ерларин тузатурға қарор берса, чора йўқ, шу қилинур. Вакиллар қўбчилиги қўброқ касалхоналарни янги қитъада солмоқчи бўлса, иложи йўқ, шу бўлур.

Мана шуларни онглаган ҳар жамоат, ҳар миллат шаҳар думасига ўзидан қўброқ вакил ўтказмоқ учун тиришадир, думанинг қўбчилигини ўзига олмоқчи бўладир. Ўтган ҳафтадаги «таҳрири нуфус»дан³ онглашилдики: шаҳримизда халқнинг тўртдан учи мусулмон ва тўртдан бири рус, армани ва жухуд эканлар. Шунга қарағанда унлар хазинадан чиқим бўлатурган оқчанинг уч шунчаси биз учун чикғучидур. Унларға бир мактаб очилса, бизга уч, унларға бир касалхона очилса, бизга учтаси очғули; унларға бир пут буғдой керак бўлса, бизга уч пут керакдир.

Қисқаси шулким: бизнинг ҳақимиз уларнинг ҳақлариндан уч йўла берқидир. Мана шуларни тилаб олмоқ учун шаҳар думасининг қўбчилигини олмоқ керак, шаҳар думасининг қўбчилигини олмоқ учун мусулмонларнинг сайлов куни лозимдур. Йўқ, сайлов куни ҳар ким ўз уйинда ўтирса; бошқалар қўбчилик бўлиб келсалар ва думанинг қўбчилигини ўз тарафлариға ўтқарсалар; у вақт биз ҳеч бир ҳақимизға эришолмасмиз, яна эски каби ҳуқуқсиз бўлиб қолурмиз; яна эскиси каби ўз

шаҳримизда ўз оқчамизнинг роҳатини ўзимиз кўролмасмиз.

Шунинг учун бақирibroқ айтаманким, ўз халқларини яна бошқаларнинг оёқлари остинда қўймоқчи бўлмаган мусулмонлар! Сайлов куни ғофил қолманглар, кўбчилик бўлиб келурға тиришинглар.

«ШЎРОИ ИСЛОМИЯ»НИНГ ХАТОСИ

Мақоламизнинг шу унвони, ўқувчиларимизнинг ҳайрат ва таажжублариға сабаб бўлса керак. Ўзимиздағи шул мақолани буюк бир ҳайрат ва таажжуб ичинда ёзиб турибмиз. Масала шу:

«Шўрои ислом» жамиятининг¹ сайлов тўғрисида «уй эгалари»² отли бир рус партияси билан иттифоқ қилганини барчамиз билиб олдик эмди. Машҳур сўзларға қарағанда, шул иттифоқ икки мусулмон, бир рус тартиби ўзаро боғланган. Мунинг маъноси шуки, «Шўрои ислом» ўз рўйхатиға элли(к) мусулмон ва йигирма беш русни, икки мусулмон бир рус қилиб ёзадир. Сайлов куни «Шўрои ислом» тарафдорлари бўлган мусулмонлар билан «уй эгалари» тарафдорлари бўлган руслар шул шўронинг рўйхатиға товуш бе-

рурлар ва натижада масала 15 галос³ олинса, 5 тасини русларға бериб, 10 тасини мусулмонлар олурлар.

Тунов куни мутафаккир бир дўстим билан шул тўғриларда гапуриб ўтирган эдим. Дўстим ҳақли бир суратда «Шўрои ислом»нинг шул иттифоқини танқид қилди, дедиким:

Самарқанд сайловиға қўшилатурганлар; мусулмондан (хотунлар ҳисоб эмас) ўн олти минг, жухуд икки минг беш юз, рус ўн бир минг беш юз, ҳаммаси ўттиз минг киши бўлур. Шул ўттиз минг кишини етмиш беш галосиға тақсим қилсак, ҳар тўрт юз кишиға бир галоси тушар. Эмди шуниси ҳам маълумдирки, сайловға қўшилатурган ўн бир минг беш юз руснинг ҳаммаси «уй эгалари» партиясига дохил эмаслар. Чунки руслар орасинда «уй эгалари» партиясидан бошқа тўрт-беш партия бордур. «Уй эгалари» партиясига ғайрат қилса, ўн бир минг беш юз русдан икки мингини ўз тарафиға ола билур.

Фараз қилайликки: шўро жамияти шул сайловда ўз тарафиға, ўз рўйхати учун икки минг мусулмон товуши ола билсун. «Уй эгалари» партиясининг ўттиз беш галоси тушар. Энди иттифоқ юзиндан шўро жамиятининг ўзи шул ўттиз беш галосдан ўн икки минг мусулмон товуши олур 24 галосни; «уй эга-

лари» партиясига икки минг рус товуши учун берур ўн бир галосни!

Холбуки, айри-айри списка бўлганда «Шўрои ислом» ўн икки минг мусулмон товуши учун 30 галосни ва «уй эгалари» партияси икки минг рус товуши учун беш галосни олур эди. Мана шул ҳисоб юзиндан Шўро жамиятининг шул қилган иттифоки мусулмон ҳақиға зарарлидир, чунки олти мусулмон галосининг ери русларға ўтган бўлур.

Дўстимнинг бу ҳисобларини эшитгач, хайратда қолдим. «Ажабо, Шўро жамияти нечун шуни тушунмайди?» дедим ва чикиб келдим. Шўро шу масалани тушунмаган бўлса, миллатнинг ўзи тушунсин ва ортуқ қайси нўмир рўйхатға товуш бермак керак эдигини тайин этсун.

БУХОРО УЛАМОСИ

Бухоро уламосини, асосан, икки фирқаға тақсимэтишмумкинди. Бири Бухороваунинг теваракиндан тўпланиб таҳсил қилатурған бухорийлар, иккинчиси Бухоро хонлигининг Шарқ тарафиндаги Кўлоб деган тоғлиқ ердан келган кўлобилар. Тарихи исломдакиси бани Ҳошим бани Умавия ўртасида бўлғани каби Бухоро уламоси ва кўлобилар орасинда эски

бир даштлик бордир. Бу душманликнинг бош сабаби ҳозирги Бухоро қозикалони бўлган Бурҳониддиннинг бобоси қози Садриддин Мулла Тўхмақ ўғли деган зотдир.

Қози Садриддин(дан) бурун бўлган Бухоро муллаларининг барчасига бир кўз қараб ҳар бириға мустаҳиқ бўлдиги илмий мансабларни бера(р) эканлар. Мазкур Мулла Садриддин Мулла Тўхмақ ўғли Бухорода қозикалон бўлғач, иши тезлашиб кетган. Бу одам аввал Бухоронинг вақфлариға ва бошқа ишлариға буюк хиёнатлар қилган: халқ устиға «аминона»б деган бир солуғни ёлғондан шаръий деб юклаған, кўб вақт ерларини, вақф оқчаларини ҳукумат хазинасига оғдарған, шу йўллар билан амирни(нг) ўзига тобеъ қилиб олғандан кейин Бухоронинг ёғли мансаблари(ни) ўз кўлобилариға олиб берган.

Бу одам диний илмлардан (Қуръон ва Ҳадисдан) бутун хабарсиз бир одам экан. Бир кун буюк бир илмий мажлисда Қуръонни очиб саҳифа бошиндаги сурадан ибтидоси бўлган «ҳам аси» жумлаи шарифини «ҳам ишк» ўқудиги Бухоро уламоси орасинда машхурдир. Унинг бу ҳоллари бухороли уламонинг нафратлариға сабаб бўлди. Қози Садриддиндан неча йил кейин ўғли Бадриддин қозикалон бўлди. Бу одам даҳи отаси-

нинг йўли билан юра бошлади. Ўзи илмсиз бир киши эдуги учун маълумотли уламодан кўрқар ва унларни иш бошиндан тушура эди.

Ўз кўлобилари орасиндан жоҳилларини сайлаб Бухоронинг буюк илмий мансабларини шунларга бера эди.

«Бухороли уламо» илмий мансаблардан маҳрум бўлдилар. Бухоронинг тубчаклари8 бош кўтара олмай қолдилар. Бадриддиннинг бу ишлариндан ғайратли неча уламолар ҳаяжонга келдилар ва унга қаршу бир варақа чиқардилар. Бу варақанинг бошинда ғайратли уламолардан самарқандли марҳум Муфти Бурҳониддин тура эдилар. Қози Бадриддин ёлғон хабарлар чиқориб, муфти Бурҳониддинни Бухоро амирининг доимий ғазабига учратди. Муфти Бурҳониддин шу илм билан дунёдан ўтди.

Бу зот ўрнига фирқа бошинда устодим марҳум Охунд Мулла Гиёсиддин ҳазратлари ўтдилар. Марҳум устодим диний ва шаръий илмлардан бошқа илми калом ва эски юнон фалсафасиндин тамоман воқиф бир зот бўлуб, сўзга ҳам кўб уста эдилар. Шунинг учун қози Бадриддинни бош кўтарарга қўймас эдилар. Кўб вақтлар қози Бадриддиннинг оғуси билан амирнинг ғазабига учрасалар

ҳам парво қилмасдан ўз ниқоблариға давом этиб, дунёдан ўтдилар.

Бу зотнинг ўрунлариға қози Бадриддинга қаршу бўлган фирқанинг бошиға уч зот келдилар, бунлар марҳум шайх ул-ислом Бақоҳўжа ҳазратлари, марҳум устодимнинг укалари Маснаф ва Бухоронинг олим қозикалони бўлган қози Абдушукурнинг ўғиллари Шарифхон маҳдум эдилар.

СИЁСИЙ ҲОЛЛАР

Мусибат устина мусибат! Русиянинг ҳозирги ҳолини очиқ тасвир этмак учун мундан ярашароқ сўз йўқдир. Ўзгаришдан2 сўнг Русиянинг ҳар тарафиндан очликлар, ёнғинлар, талонлар, ўлумлар, ўлдурмалар бўлуб турган чоғда бирда чиқиб қолган ғолибия мағлублиғи билан бунинг устиға тортилмас бир юк бўлуб чўккан Риғоз кетишини кўзда олсак ва бунлар орқасиндан босиб келган Болтиқ мағлублигини ўйласак, Русияни мусибат устинда мусибат босаётибдир. Русия амринда эмдиги туёқларин остинда ётибдир деярға бизни мажбур қилур. Воқеа Риғо каби чидамли бир кўрғоннинг уч кунда кетмаси Болтиқдаги кимсаларнинг чопибғина англамаси, ёлғуз иштаҳаларни эмас, ўз истикболларидан

русларнинг ўзларини даҳи маънос қилур, рус кучиндаги эътимод⁴ ва эътиборларни тубиндан чурутур ҳодисалардан эди. Ортиқ русларнинг охирлари қолган бўлса, бутун-бутун муттафиқлариға⁵ қолган эди. Руслар «эҳтимолки, муттафиқларимиз ўз майдонларина орқаси айсимасб юрушлар қилиб, бизни ўзигагина ундурурлар», деб ўйлай эдилар.

Рус сиёсийлари шундай бир умид билан уруниб турмоқда экан, бирдан Италия кўшуни бузулди. Олмонлар Италия узра темур юмрукларини ундирдилар ва Италия кўшуни ўз бошини олиб, Олп тоғлари орқасига чиқорға мажбур бўлади. Олмонлар, йўллари узра Италия кўшуниндан минг бўйла кучлироқ бир монёв⁸ бўлган Олп тоғларин ошиб, Италия саҳролариға индилар. Ортиқ Италия ўлкасининг ҳар ёнига олмон кўшуни учун йўллар очилди...

Италиянинг бу қўркунч мағлублиғи ёлғиз италёнлар учун эмас, руслар учун даҳи буюк бир мусибат бўлди. Чунки ёнғинларинда, бадбахтлик лойқаларинда ботиб қолган Италиянинг қўлиндан ололмаган муттафиқлар кўшуниндан Русия учун кўмак кўзлайикнинг маъносиз бир эдугини янгидан исбот қилиб берди. Бунинг натижасинда Русияда янги бир бало бош кўтарди, большевик балоси!

Большевиклар иккинчи йўла кўзғалдилар. Бу кўзғалишлари биринчиси каби бўлмади. Бу дафъа буюк иш курдилар. Петроградни олиб, Керенскийни Русиянинг содиқ болаларини охтариб топиб, тўплаб кетурмак учун майдонлариғача кетарға мажбур этдилар. Сўнг хабарларга кўра, Керенский тевақадан тўплаб кетурдиги кўшун билан большевикларни енгмиш ва Петроградни унларнинг қўлиндан янгидан олмишдир.

Олмиш, аммо большевик балоси бошқа бир тарафдан бош кўтарди: Тошкандда тўрт кунлик қонли бир урушмадан сўнг, у ерни керенскийчилардан бўшатди. Эҳтимолки, Керенскийнинг Петрограддаги ғолиблиғи Тошканд мағлублиғини эътибордан тушулар; эҳтимолки, Керенский Петроград ишини тuzатгандан кейин Тошкандни даҳи янадан олур. Лекин шунларгина билан большевик кучининг йўқ бўлурини умид этмак тўғри эмас. Большевикларнинг иккинчи чиқишлари билан биринчи чиқишлари орасидаги айирбодни кўрган кимсалар учинчи бир чиқишнинг қандай бўлурини онглаб олсалар керак.

Биз туркистонийлар учун ҳар ҳолда керенскийчилар билан большевиклар орасидаги курашнинг битиб кетмадигини кўзда

тутиб, ўз йўлларимизни шунга кўра тайин этмак керакдир. Биламизки, ҳозирда курашиб турган бу ойги фирқанинг ҳар бири ҳурриятчидир. Иккисининг ҳам бизга зарарли тушунчалари охирада йўқдир. Зеро, бунлардан биронтаси истибдод тарафдори эмасдир. Телбалик қилиб чопибгина бунлардан бирини ёқламоқ фойдали бўлиб чиқмас. Русияда истибдод тарафдорлари чиқмагунча мусулмон кучини сарф этмак хатодир. Хурриятчи икки партия орасинда бўлатурган урушларга қотишмоқ, бунлардан бирини ёқлаб ўзгасидан юз қайтармоқ эҳтиётсизликдир. Бунларнинг ҳам бизнинг сўзимиз шу бўлғулидирки: биз мусулмонлар сизнинг ҳеч бирингиздан нафрат қилмаймиз. Бизнинг миллий ватаний ҳақларимизни ғасб этмак фикрига тушмагунча биз ҳеч бирингизга душман бўлмаймиз.

Мана ҳозирда туркистонийлар учун хатарсиз йўл шу йўлдир.

МУХТОРИЯТ

Туркистон мухторияти... Темур хоқонининг чин болалари ёнинда, туркистонли тубчак турклари орасинда, мундан ўғурли, мундан муқаддас, мундан суюнчли бир сўзни борлиғига ишонмайман.

Туркистон туркининг қонини қайнатғучи, имонини юксалтғучи бир қувват бор эса, ёлғуз шу сўзда бордир: Туркистон мухторияти.

Элли(к) йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, кўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурулди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзимли турдик, сабр этдик.

Кучга таянган ҳар буйруғга бўйин сундик, бутун борлиғимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшрунтурдик, эмгақларимизга ўраб сақладик: Туркистон мухторияти!

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртғучи жандармнинг тепгуси билан йиқилганда, юртларимиз ёндурулганда, диндошларимиз осилганда онгимиз йўқолди, миямиз бузилди, кўзимиз ёғдусиз қолди, бирор нарсани кўролмадик. Шулар чоғда, тушкун руҳимизни кўтармак учун шулар коп-қоронғу дунёнинг узок бир еринда ойдин бир юлдуз ялқиллаб тура(р) эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!

Биз аниқ била(р) эдикким, золим Николай хукумати қанча яшарса-яшасун, адонат ошики бўлган... рус демократияси, ҳақга таянган бир инқилоб, ҳар миллатнинг ўз ҳақларини қайтарур.

Инқилоб бўлди. Русиянинг «кўшма халқ жумхурияти» усули билан² идора этилури жарланди. Шулар эълон узра ясалган Украина, татар ва бошқа миллатлар мухториятлари тасдиқ этилди. Қўнуқ³ Туркистонники эди. Туркистоннинг тарихий хонбалиқлариндан иккинчиси бўлган Хўқанд шаҳринда тўпланган Туркистон курултойи 27 нўябрнинг «миллий лайлатурқадримиз бўлган» ярим кечасинда Туркистон мухториятини эълон қилди.

Лекин шуниси борким, бир миллатнинг мухторияти ёлғуз бир съездинг эълони билан тамом бўлмас. Мухториятни олмоқ ва сақламоқ керакдир. Съезд ўз ишини қилди. Қолганлари бутун миллатнинг вазифасидир. Мухториятни сақламоқ учун куч лозим. Мухториятни бажармоқ учун ақча керакдир. Буларни миллат ҳозир қилсун.

БУХОРОНИНГ ҲОЛИ

Бухоро хукумати ва Бухоро амирининг ич юзи букун ўртага чиққан, «маъфи уз-замир¹» маълум бўлгандир.

Русия инқилоби, императорнинг тахтдан тушгани, рус хукуматининг халқ қўлига кўчдиги Бухоро хукуматиға инқилобнинг ҳақиқати ва инқилобчиларнинг тилақларини билдурди. Инқилобчиларнинг ҳимоясиға сиғинган ёшлардан Бухоро хукумати бироз кўрқди. Кўб ўйловлар, тушунчалар ва қарорсизликлардан сўнг белгули бир қарорға келди. Ўзи учун икки йўл тайин этди: виждон ва имонларини сотатурган «оқча қули» афандиларни сотиб олмоқ ва олтун тузоқға тушмас ёхуд олтунға қарамасларини турли баҳоналар билан у дунёға юбормак!

Бундан биринчи йўлни амирнинг ўзи қабул қилиб, иккинчисини қушбегисига² ҳавола этди.

Амир жаноблари юборган «эхсон»нинг қобуғини очиб ярамас, арзимас кимсаларға меҳрохўрлик³, тўқсобалиқ рутбаларини бағишламоқ, ҳатто фоҳиша хотунлариға мадраса мутаваллиликларини бермак йўли билан ўзига тарафдор тўплаб турубдир. Қушбегиси эса, ангиз исийун⁵ мазмунини эсга кетирур йўллар билан ёзиқсиз, гуноҳсиз кимсаларни маҳв қилмоқ ила машғул!

Хукуматдан бўлмаган ва қўнглидагини тилинда олган мазлумларни ўғрилиқ туҳмат

ила тутдириб, қинабб иқрор қилдирмоқ баҳонаси билан яланғоч қоринлариға юз-икки юз таёқ урғандан кейин тарбуз суйи ичирадир. Бечоралар тарбуз суйини ичкандан сўнг шишиб ўларлар!.. Сўнг бир ой муддатда шу сурат билан ўлганларнинг сони юз элликдан ортмишдир.

Яқинларда яна қушбегининг пилони⁷ билан бўғдирилган икки ёш бухорийнинг шаходатларини газитга ёзган эдик⁸, бу кун олдигимиз хабарға кўра, Бухоро амири амлокига, иккинчисининг ақлиға буюк бир муосийлар⁹ берибдир. Яъни бу жинойтнинг ўз иши ва ҳуқуқини ҳаракати билан исбот қилибдур. Мана шу сўнг ҳодисалар, зулмлар ва инсофсизликлар Бухоро ҳукуматининг «маъфиу-з-замири»ни онглатадир. Ортиқ Бухоро ислоҳоти йўлинда чин кўнгил ва ўз тилаги билан баённома чиқарган бир «жинояли»¹⁰ ва у баённомани юрутмоқ учун тайин бўлган бир «вазиротпаноҳи»¹¹ йўқдир. Бунлар ёлғон ва бўш сўзлардир. Бунлар зулм қўллари билан қурулган тузоқлардир. Бунларға ишонмоқ ўзимизни алдамоқдир.

Энди Бухоро ёшлари учун лозимдирким «баённома – ҳамма бунга кўмак этмак»¹² шиорини мияларидан чиқарғайлар. Бухоро инқилобини истар эсалар, инқилобчиларға

ярашур ҳаракатлар қилғайлар. Яхши сўзлар билан, тавозелар билан, ёлборишлар билан Бухоро ҳукуматини йўлга кетурмак бўлмас. Золимнинг «...» табиатига ўхшаш бир табиати бордир: қочганга қувар, қувганга қочар. Золимларнинг шу табиатларини, шу «аҳволи руҳия»ларини кўзда тутмайин ҳаракат қилтурганлар хато йўлдадирлар, зарар қўрарлар. Кўркмайин, тортинмайин кескинроқ ҳаракат қилмоқ керак бу кун: Русия харобаларидан чиққан Қафқос, Туркман, Тотор, Туркистоннинг мухтор ҳукуматлари Бухоро ёшлиғига¹³ ҳар жиҳатдан кўмак қиларлар. Адолат, хуррият ва машварат билан идора бўлатурган бу мухториятли ислом ўлкалари ёнинда Бухородаги зулм ҳимоянинг йиқилури муқаррардир. Мунча адолат ва ҳаққоният қуёшлари билан ёруған, ойдинлашган бир китъанинг ўта сохта, инсофсизлик қоронғуси турулмас, йўқолур.

ТУРКИСТОНДА РУСЛАР

Ислом маданияти тарихининг олтунали, юлдузли япроғларидан буюк бир қисми, шубҳа йўқдирким турклар тўғрисида ёзилгандир.

Юнондан Румоға¹, Убадан Константаняга² кўчиб келгандан кейин таъсир этиб,

таассублари тарафидан қўл-оёғи боғланиб қолган, маданияти билан улум ва фунун Бағдод салтанатининг эгалари бўлган аббосийлар тарафидан³ тургизилди ва тарбиёт кўрди.

Ул чоғларда ер юзини бахтли муҳаббат кабилари қоплаган аббосийлар салтанати ёлғизгина сиёсат негизи эмас, улум ва фунун тенгизи ҳам эди.

Аббосий салтанати нифок, низоъ, ахлоқсизлик, гурур, исроф ва зулм каби кўб ижтимоий касалларга тутулиб ўлгандан кейин унинг меросини яна ислом сиёсати билан ислом маданиятини ўз қўлларига олиб турклар сақладилар. Аббосийлардан сўнг улўғрок ислом салтанатларини турклар қурдилар. Аббосийлар қўлидан чиқиб яна эгасиз қола бошлаган маданиятни турклар асрадилар.

«Бизнинг Туркистонимиз эса мана шу буюк турк улусининг бешиги бўлмоғи билан ифтихор қилади...» Ёлғиз шуми?.. Аббосийлардан сўнг ислом салтанатига қоровуллик қилган турк хоқонларининг охири ва улўғларида бўлган Темур янглиғ турк қахрамонини Туркистон етиштирди. Яна аббосийлардан кейин «маданияти башария»ни бошлари узра кўтарган турк олимларининг каттаконлари бўлган Абу Али⁴, Улўғбек, Жавҳарий⁵ ва

Форобий каби ҳикмат тиракларини Туркистон чиқарди.

Афлотунлар чоғинда Афина, Румо салтанатида Румо, аббосийлар хулофотинда Бағдод қанча тараққий қилган бўлса Темур ва Улўғбеклар замонида Самарқанд шунча тараққий қилган эди.

Бир кишининг миясига чоғирнинг қандай таъсири бор эса, бир миллатнинг миясига даҳи салтанат ва маданият ичгусининг шундайин таъсири бордир. Салтанат, бойлик ва маданият ичгулари бизнинг миямизни бузди, бизни маст этди, қўлимиздаги салтанат қиличи билан маданият дафтарини бир ёнға қўйиб сафоат чолғуларини олдиқ. Урдик, чолдик, ичдик, йиқилдик, ёндик ва шунлар учун бир-биримиз билан урушдик...

Мана шул чоғларда эдиким: Русия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб борди. Ортук биз Туркистон турклари Оврўпа маданияти ташигучи бўлган рус миллатига йўлиққан бўлдик. Маданий руслар билан қоришиб уларнинг далолати Оврўпанинг маданий ва ижтимоий усулларидан таъсир олмоғимиз керак эди.

Шуни ҳам айтиб ўтайлуқким, мундай бир таъсирни рус миллатининг авом табақасиндан олмоғи(ми)з мумкин эмас эди, чунки

бизнинг авомимиз унлардан юз маротаба маданийроқ эдилар (ҳозир ҳам шундай). Русларнинг ўқуған, тарбияли кимсалариндан социализм ва қардошлиқ маслакинда юрғанлар ҳам императорлик ҳукумати тарафиндан қувилиб, қисилиб турғанлари учун бизга бирор таъсир қўёлмас эдилар.

Қолди: рус миллатчилари, рус бойлари ва рус пўплари билан шунларнинг қоровули бўлған император ҳукумати. Биз туркистонлилар ёлғиз шунларнинг қўлинда қолдик. Не кўрган бўлсак, шунлардан кўрдик.

Энди кўрайлик қани: шунлар бизнинг тараққийимиз ва Оврўпа маданиятидан таъсир олмоғимиз йўлинда бирор иш қилдилар ёхуд қилмоқчи бўлдиларми?!

Рус капиталистлари билан рус пўпларининг содиқ ва ишончли қоровуллари бўлған эски Русия ҳукумати элли(к) йил орасида Туркистондағи турк болаларининг фойдалариға бирор иш кўрдими, кўрмоқчи бўлдимми?

Мана шул саволга, маалтаассуфб, «йўк!»-дан бошқа бир жавобимиз йўқдир. Юргимиз: элли(к) йиллик бир идораи аскарिया остида турдиғи учун биз Оврўпанинг маданий миллатлари билан кўришолмадик, унларнинг ижтимоий ва иқтисодий фикрлариндан истифода қилолмадик. Бизнинг кўзларимизни

очдурмаслик учун фикри очиқ тотор қариндошларимизнинг даҳи Туркистонда мактаб очмоқлари манъ этилди.

Бизнинг диний ва миллий ҳиссиётларимизни ўлдурмак тилағи билан Ўстраумов каби мутаассиб пўпларнинг идорасинда газит⁷ чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни онглатмоқ учун ўз тарафимиздан очилған мактаблар ва газитлар боғланди, шаръий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми ғасб этилди.

Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорий ишларда, ҳатто вагон арбаларинда Туркистон ерлисининг ҳуқуқи Туркистон мусофири бўлған рус ва арманидан тубанда тutilди.

Бухоро ва Хива ҳукуматларининг доҳили истиқлоллариға, миллий номуслариға турли баҳоналар билан тажовузлар қилинди. Бу икки ҳукумат ўз ўлкаларинда ўз ҳукмларини юрутолмас бўлдилар. Мамлакат ва миллат қоидалариға бу икки ҳукумат тарафиндан сира бирор ҳаракат содир бўлмади, содир бўлғанда ҳам неча қизғин нўталари ва золимона таҳқир билан йўллари олинди.

Элли(к) йилда(н) бери шундайин ҳақсизликлар ва зулмлар орасида бўғулиб келған

Туркистон бу кун ўз мухториятини Хўқандда8 эълон қилди. Хўқандда ижтимоъ этган9 Туркистоннинг тўртинчи қурултойи ўз баённомасинда «Федаратса асосига қурулган Русия жумхурияти ила бирликда қолгани ҳолда Туркистон мухторияти» деган сўзни ёзиб, Рус ҳукуматиға содиқ қолдиғини билдурди.

Шунинг ила баробар «Туркистонда ақлият ташкил қилган миллатларнинг ҳуқуқларининг ҳар жиҳатдан сақланмоғини ҳам тантанали суратда» эълон этилиб, адолат байроғини кўтарди.

Элли(к) йилдан бери шунча зулм орасинда қолган Туркистон бу кун ўз мухториятини шунча адолат ва садоқат билан эълон қилибдир. Билмадик, нечундурким, ҳозирда иш бошинда адолатчи большевиклар муни қабул қилмай туралар!..

АНГЛИЗ ВА ТУРКИСТОН

Мундан икки ой бурун «Туркистонда англиз мудрофаасини сақламоқ учун Чин қўшуни келмоқчи эмиш» деган бир хабар чиқғанда «Хуррият» газетаси икки макола ила фикрини билдирган1 ва Туркистон сиёсийларини уйғоқликқа чақирган эди. Бу кун иш бироз

очилди; Туркистонға англиз вакилларими, англиз жосусларими кела бошладилар.

Бу вакиллардан Когонда Сапар Бадлўф-2нинг уйига қўнган бир хиндли Парнасининг рус расмий доираларинда бердиғи маълумотга қарағанда бир одам хинд инқилобчиларидан эмиш, Ҳиндустонда инқилоб чиқармоқ учун большевиклар билан музокара қилғали келган эмиш; Шарқнинг эски ҳукуматлариндан бириси айдиғи учун руҳсат берилса, бечора ҳукуматини кўрмоқчи эмиш.

Бунларнинг юқори доираларға ҳам сўзлари шу эса биз бунларға «яшурун бир мақсад учун келган жосуслар» деб қарарға мажбур қолурмиз. Юқори доираларға тилақларини очибғина айткан бўлсалар, у вақт бунларнинг большевиклар билан музокара қилғали келган вакиллари айдуқлариға шубҳа қолмас. Ҳар ҳолда масъаланинг шу нуқтаси маълумдирким, бунлар жосус бўлсалар ҳам, вакил бўлсалар ҳам тилақлари бирдир. Бунларнинг иккинчиси бир Ҳиндустонни олмоқчи бўлганлар. Бунларнинг кўзлари бизнинг юртимиздадир.

Англизлар билан Туркистон орасинда Афғон ва Чин ҳукуматлари бордир. Ажабо, Британия тулкилари Туркистонимизға

бурунларини суқмоқ учун Чин ҳукумати биланми онглашадилар. Афғон ҳукумати биланми?

Оғиз хабарлариға қарағанда, ҳар иккиси билан ҳам онглашган; ҳатто Афғон ҳукумати билан иттифоқи кучлироқға ўхшайдирлар. Лекин биз шул Афғон ва Англиз иттифоқини қабул қилмаймиз.

Маълумдурким: бу кун Герман ва турк давлатларининг биринчи душманлари англиздир. Герман ва турк давлатлари олдида Туркистоннинг англизларга кечмакиндан русларға қолмоғи яхшироқдир. Бир вақтлар ўзини турк давлатининг бир кашиси3 атаган Афғон ҳукумати турк сиёсатига шунча молик бўлган бир масъалани қабул қиларми?

Англиз билан иттифоқ этмак – герман ва туркка қарши чиқмоқдир. Афғон ҳукумати бу йўлга кирарми? Англиз ҳийласининг таъсири буюқдир, эҳтимолким, Афғон ҳукумати ҳам олдангандур, лекин бизнинг умидимиз бошқадир.

Афғон ҳукуматининг урушға қотишмоғи мумкин, унинг кучи бордир, эҳтимолким, вақти даҳи бўладир; лекин биз умид қилмаймиким, Афғон ҳукуматининг бу ҳаракати англиз фойдаси учун эмас, герман ва турк пилонлариға мувофиқ бўлмоқ шарти билан ўз

фойдаси учун бу ҳаракат Ҳиндустонға қарши бўлгулидир.

Аммо Англиз ва Чин иттифоқи мумкин-дир. Чин ҳукумати Жапун тазйикотиндан кутулмоқ ва ўлкасининг рус нуфузи остида қолган қисминда ўз ҳуқуқини тасдиқ этурмак учун Англиз давлатининг турли хизматлариға ҳозирдир.

Эмди масъаланинг бошқа бир жиҳати қолди. Туркистонни даҳи Ҳиндустон каби ютмоқчи бўлган англизлар бу уруш майдонидан қандай чиқарлар? Мағлубми? Мағлуб чиқарлар эса, Туркистонни қайси куч билан сақларлар?

Ўз ҳийлалариға ишонган чидамли англизлар ўзларини шул муҳорибадан оз зарар билан соқғина қутқармоқ учун, албатта, бир пилон чизган ва шул пилонлариға ишонгандирлар. Мана шул нуқтаға биноан, сулҳдан бурун Туркистонни олиб душманларини «амру афу»4 қаршисинда қўймоқ ва сулҳ мажлисинда кирганда Туркистонни қайтариб берарға мажбур бўлсалар ҳам унинг ўрнинда бошқа ёқдан бирор нарса сақламоқ фикринда бўлсалар керак.

Аммо бизнинг фикримизга кўра, англиз ҳукуматининг бу урушдан оз зарар билан соқғина кутулмоғи мумкин эмасдир. Герма-

ниянинг оғир ва ёмонроқ зарбаси англизларнинг бошлариға инар⁵. Англиз ҳукумати бутун ишдан чиқмайин бу урушдан чиқолмас. Шул суратда Туркистоннинг толеъиб нимадир?

Уни туркистонлиларнинг ўзлари тайин қиларлар, аммо иттифоқ ва иттиҳод айтиб бутун фикрларини бир нуқтада тўплағандан кейин!..

БУХОРОДА ИНҚИЛОБ

«Дунё ҳаводис¹ ўчоғидир», демишлар, тўғри бир сўз.

Йигирма саккиз(инчи) февралда Русияда хуррият бўлди, императўр Николай тахтдан тушурилди. Кўнсул Миллер Когондан Бухорога кируб, «Наминор» ҳавлисида ўтурди.

Халқ оғзинда янгиғина бир сўз тушуб қолди: «Бухорода хуррият бўлар экан. Мунини ёшларнинг тилағи билан рус кўнсулхонаси қила(р) экан».

Кўнсул Миллер Бухоронинг баъзи жамоалариндан баъзи одамларни ёниға киргузиб гапурди.

Шул чоғларида қозикалон Бурхониддин билан раис Абдуллоххўжа Садур² ва муфти Асқар Маснаф³ махдум қатл этилдилар. Бун-

ларнинг ўрнида Муҳаммад Шариф махдум қозикалон ва Абдулсамад махдум раис бўлдилар. Бу ҳодиса Бухоро халқининг қизғин бир ҳаяжонига сабаб бўлди.

Апрелнинг еттисинда амиримиз бир баённома чиқордилар. Апрель саккизида Бухоро ёшлари бойдоқ⁴ чиқориб муборакбод қилдилар. Муллалардан бир жамоа чиқиб шул бойдоқ чиқорганларни кофир деб ўлдурмоқчи бўлдилар. Ҳукумат ёшларнинг бирини⁵ тутуб етмиш беш таёқ урди.

Апрел тўққузда қушбеги одамлари ёшларнинг уйларини босдилар. Топганларини кетуруб «обхона» деган рутубатли бир маҳбусда қамадилар ва иккитасини яна ҳукумат амри билан етмиш беш таёқдан урдилар. Ёшлар қочиб Когонга чиқдилар. Абдулхамидхон раисликдан тушди. Маснаф махдум раис бўлуб келди. Самарқанддан рус солдатлари келиб обхонадаги ёшларни қутқорди.

Мана шунлар бир-икки ҳафта орасинда бўлуб ўтган ҳодисалар. Ҳар бири – бир маъно! Мен аниқ биламанким, шул ишларнинг ҳақиқат ҳикматлариндан руслар билан ёшлар ва Бухоро беклариндан бошқа кимса хабардор бўлмади. Бухоро халқи на муллабаччалари, на саҳройилари, на косиблари бу қоронғу воқеалардан бирор нарса онглаёлмадилар.

Тўғридир: ҳар ёнга югурдилар, истамай-миз, «ўлдирамиз, ғазоб қиламиз», дедилар.

Нимани истамадилар, кимни ўлдурмоқчи бўлдилар, кимнинг ғазосига чиқдилар? Бунларни онглаганлари йўқ!.. Мана бул рисолани⁷ шунларни онглатмоқ учун қўлимга олдим. Негаким, тилагим: ҳақиқатни халқга онглатмоқдир.

Ҳақиқатни бутун очиб онглата билмак учун бул рисолани уч бўлакка тартиб этдим: 1. Бухоронинг ҳоли. 2. Фитна соатлари. 3. Ёшларнинг тилаклари.

Бухоронинг ҳоли

Иликотимиздаги ишларнинг буюкроғи, албатта, экинчилик, яъни деҳқонликдир. Биз бу ерда ҳукуматимиз билан деҳқонлар орасиндаги ишларни арз қиламиз. Бухоронинг деҳқончилик ерлари тўрт турлидир. Амлок⁹, мулки хур¹⁰, вақф¹¹. Бухоро ерларининг тўртдан бири мулки хур билан вақф бўлса, бошқаси амлок билан мулки хирожий¹²дир.

Мана Бухорода шул амлокни нечук олар: Бухоро ҳукумати Бухоро теваракиндаги туманларнинг амлокини олмак учун амлокдорлар тайин қиладилар. Аммо вилоятларнинг амлокларини бекордан оладилар. Ҳар

вилоятнинг беги ўз вилоятига амлокдорлар қўядир. Ҳар амлокдорнинг неча оти, сайиси¹³ ва хизматкори бордир. Бутун шунларнинг муҳаррифлари¹⁴ бечора деҳқонларнинг устинадир. Амлокдорлар Бухоро ерларини икки турли истифо¹⁵ қилалар. Биринчиси «хасбар»¹⁶, иккинчиси «хирман». Туманлар, Чаҳоржўй, Кармана, Хатирчи, Миёнқал ерларини «хасбар» тариқи билан истифо қилалар. Бухоронинг бошқа вилоятлари хирман тариқи билан истифо қилинадилар. Бу тариқларнинг иккиси даҳи ямондир. Иккисига ҳам золим ва инсофсизлик кўб бўладир.

Хасбар тариқи шудир: экин етишгандан кейин амлокдор ўз одамлари билан бало қўшуни каби истифога чиқади. Кечалар навбат билан деҳқонларнинг уйларига қўнуб, кундузлар истифо қилади. Ҳануз хирман қилмаган устига келиб ҳеч бир нарсани билмаган йўлдошлари билан тахмин қилуб бир нарса ёзадир.

Хирман қилинмаган, бичилмаган экинларнинг қанча чиқорини билмак, албатта, пуч: мундай тахминлар ҳеч тўғри чиқмайди. Ё амлокдорларнинг ва ё деҳқонларнинг ҳақи албатта кетади, лекин бизнинг амлокдорлар ўз ҳақларини бошқага ўткармайлар, балки деҳқоннинг ҳақиға жавр қиларга тиришалар.

Бечоранинг ўн ботмонлиқ экинини йигирма ботмон тахмин қилуб дафтарда ёзалар.

Хирман истифоси шудирким, деҳқон экинини бичиб, хуббидан¹⁷ чиқориб хирман қиладир ва амлоқдор жанобларини кутиб турадир. Амлоқдор келмагунча бола-чақаси очликдан ўлса ҳам меҳнат қилиб етиштирган ҳосилиндан озгина ололмайдириллар. Олса-чи, боши балода қоладир – икки чорак олса, амлоқдор хабар олиб келади ва бечорани ёғочларга осиб қамчинлар билан уруб, уч-тўрт ботмоннинг оқчасини олади. Истифо замони келгач, амлоқдор жаноблари одамлари билан чиқиб, юқорида ёзганимиз каби хирманлар орасинда кезиб, тахмин қилиб дафтарларда ёзадир.

Амлоқдорлар тахмин қилиб ёздиқлари ҳосиллардан бошлиқ ҳақини шул чоғда олмайллар, ёлғуз тахмин қилиб кеталар. Деҳқон хирманини кўтарадир, масалан, буғдойни элтиб, арзонлиқ чоғинда юз тангадан сотадир, вақтлар ўтуб буғдой юз элли(к) тангага чиққандан кейин амлоқдор бошлиқ ҳақини талаб қилади. Ул вақт бечора деҳқонларидан юз элли(к) тангадан пул олади.

Энди бир деҳқонни кўзимиз олдинда кетуриб, шу ишларни унинг устинда юритайлик, кўрайлик: нима бўлар? Масалан, Турсун

отли бир деҳқоннинг тўрт танобгина ери бор, кеча уйқусизлиқлари, кун очлиқлари орасинда югуруб-чошиб, иссиқ-совуқ демай, қўш боғлар, хирман совурар, ўн ботмонгина буғдойни хирман қилиб ҳозирлаб қўяр, лекин бола-чақалари очликдан ўлса ҳам амлоқдор бек келмагунча шунча меҳнат билан ҳосил бўлган буғдойиндан бир ҳовуч ололмас.

Олса, бир ҳовуч еринда бир ботмон буғдойни йигирма ботмон тахмин қиларлар. Кафсан, от еми, мирзаёна¹⁸ – нималар дебон бир ботмонча буғдойни олиб кетарлар. Бечора Турсун қолган тўққиз ботмон буғдойни кўтарадир.

Бозорга элтиб, юз тангадан тўққиз юз тангага сотадир. Ҳафта, ойлар ўтуб буғдой нархи 150 тангага чиққач, амлоқдор бек ҳақларини талаб қилалар ва Турсунбойдан йигирма ботмон буғдойнинг учдан бири бўлган олти ярим ботмон буғдой учун бозор нархи юз элли(к) тангадан тўққуз юз етмиш беш танга оларлар. Мана: бозорга бечора Турсун бир йиллик меҳнат қилиб чиқардиғи буғдойдан етмиш беш танга зарар тортиб чиқади.

Лекин иш шунда битдими? Йўқ, яна бир буюк масъала қолди: Турсун-ку ўз буғдойининг пулларини неча ойдан еб битирган эди.

Амлоқдорга бу тўққуз юз етмиш беш тангани қаердан топиб берди? Ҳиндилардан, яхудийлардан ё ҳиндитабиат мусулмонлардан фойдага кўтариб берадир. Бизнинг деҳқонларимизнинг уйини куйдирган қайдадир? (Муни кейинроқда арз қиламан.) Эмди кўрайлуқ, қани, бу ҳукумат билан шу амлоқдор беклар ким, бечора деҳқондан имкони(ча) меҳнат қилиб, чиқардиғи ҳосилни бутун олалар, бирор кун, бирор йўл билан шу деҳқоннинг бирор ишига кўмак қилурми?

Албатта, йўқ.

Ҳатто бутун қўлимиздан тортиб олдиқлар экинларнинг суйини ҳам кетуруб бермайдир. Шунинг учун ҳам деҳқоннинг уйини куйдирадилар.

Йилда бир дафъа ариқларни қазмоқ керакки, бу ишни бухоролилар «ҳашар» дейлар. Ариқдан сув ичатурған бутун деҳқонлар йилнинг олти ойинда шул ҳашар учун кунда бир мардикор (ишчи) бергулидир. Бера олмасалар бир мардикорнинг кундалиқ оқчасини ҳукуматга бергулари лозимдир. Мухорабадан 19 бурун бир мардикорнинг кундалиғи 10 танга эди, аммо шу кунларда қирқ танга (олти сўм). Ўн таноб ери бўлган бечора бир деҳқон ҳар йилнинг олти ойинда ё бир мардикор тутиб ҳашарга берадир ва ё шу мардикорнинг

олти ойлиқ оқчасини ҳукуматга берадир, бошқа чораси йўқдир. Бир мардикорнинг шу кунларда олти ойлиғи 7200 тангадир. Аммо илгари 1800 танга бўла(р) эдики, бу ҳам бечораларга оз оқча эмасдир.

Тухумга 20, ҳўкузга, от-аробага пул берган бечора деҳқон ҳар йил ҳашар учун мунча оқчани қаердан топиб берадир?

Олдиғи ҳосилданми? Уни-ку амлоқдор олиб кетди, бечора деҳқон бу оқчани ҳиндилардан фойдага кўтариб берадир. Бундан бошқа пойтахтнинг атрофиндаки ерларга сувни адолат юзасиндан бўлиб бермак учун бир мироб (яъни сув беги) бор, бу одам сувни тақсим қилиб бермак еринда қўнуғини (навбатини) деҳқонларга сотиб турадир. Сув беги жаноблариға йилда бир неча дафъа оқча бермаган деҳқонлар сув ичолмайлар.

Закот

Бухоро хонлигинда икки турли закот бор: биринчиси, мол закоти. Шаръий бўйинча, ҳар мусулмон ўз оқчасиға йилда бир дафъа закот берадир. Лекин Бухоро савдогарлари ўз оқчалариға йилда беш-олти, ҳатто ўн дафъа закот бералар: масалан, бир савдогар Бухородан йигирма минг тангалиқ мол олиб, Қаршиға элтиб сотса, бир закот берар. Яна у ердан шу

оқчага мол олиб, Бухорога келса, бир закот берар. Ва яна Бухородан шу оқчага мол олиб Қаршига қайтса, бир закот берар. Шундайин, ўн йўла кетиб-келса, ўн йўла закот оларлар. Бунинг зарари ёлғуз савдогарнинг ўзинда бўлса сўз йўқ эди. Чунки савдогардир, бойдир, озгина кўброқ оқчаси кетса ҳам зарар қилмайдир. Лекин у савдогар бу ортуқ ердаги закотларни мол устига қўйиб сотадир. Демак, бундан ҳам қашшоқлар ҳам деҳқонлар зарар торталар.

Иккинчи закот, қачи закотидир²¹; қўй билан қачидан олинадир. Қўй билан қачининг закоти ҳақиқатан қирқдан бир бўлса ҳам, саррофона, қотибона²² ва, билмасам, нималар деб йигирмадан бирга тушуриб қўялар. Бунлардан бошқа чакана закоти²³ деб нисобга эришмаган қўйлардан шариятга маҳолик закот олалар. Закоти олинган қўйлар ва қачиларнинг таниндаки йўниндан²⁴ даҳи закот олмоқлари кўб буюк масхаралиқ эмасми?

Закотда зулмларнинг қатгароғи шулким: қўй ва қачи закотини дафтар юзиндан оларлар. Масалан, ўтган йили маним қирқ қўйим бор эди. Келиб дафтарда ёзиб закотини олиб кетдилар. Сўнгра маним қўйларим ўлди ёинки сотиб битирдим. Бу йил бирта ҳам қўйим

йўқдир. Лекин закотчи бек келгач, дафтарни очиб кўралар, қим, маним отимда қирқ қўй ёзилган; иши битди, мендан бир закот олиб кеталар. Қўйим йўқ десам онинг дафтарида бор деярлар «бор эди, лекин сотиб битирдим» десам тингламайлар. «Йўқ, бермайман», десам уриб, осиб ола(р)лар²⁵.

Адабий-бадиий нашр

Абдурауф ФИТРАТ

НАЖОТ ЙЎЛИ

Тошкент «Маънавият» 2022

Мухаррир *С.Холбеков*

Рассом *Ш.Соҳибов*

Мусахҳиҳ *С.Тошқулова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш.Соҳибов*

Лицензия АИ №189, 10.05.2011 йилда берилган. Босишга

30.12.2019 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 ¹/₃₂.

«Таймс» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табағи 14,28. Нашр табағи 10,23.

Буюртма №19—44 Адади 1000 нусха.

Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриётида чоп этилди. 100047.

Тошкент, Тараққиёт 2-берккўча, 2-уй. Шартнома № 02—20.